

Zeeiland 27.1

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Academisch
spreekgestoelte
Illustere School

Willem III wordt
Eerste Edele

Gemengde Berigten
in de Zierikzeesche
Nieuwsbode

Bijdragen voor **Zeeland** kunnen aan de hoofdredacteur worden gezonden.

De aanwijzingen voor de auteurs zijn te vinden op de website: <https://kzgw.nl/publicaties/tijdschrift-zeeland/aanwijzingen-voor-auteurs/>

© Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

ISSN 0927-1279

Redactie

G.R. Heerebout, hoofdredacteur
I.H. Vogel-Wessels Boer, beeldredacteur
A.J. Beenhakker
W. van den Broeke
M.A. Buise
J.J. de Koning
M.A. Wagenveld-Heeren

Redactieadres

G.R. Heerebout
Oostmolenweg 49
4481 PK Kloetinge
(0113) 213109
Gerard.Heerebout@gmail.com

Voorzijde omslag: De Orateurstoel gefotografeerd in het Auditorium in de Abdij te Middelburg. Boven aan de muur hangt vermoedelijk het nu vermiste psalmbord dat ook door Sluyterman naar Delft is meegenomen. Foto 1905. Zeeuws Archief (ZA), Zeeuws Genootschap (ZG), Zelandia Illustrata (ZI), II-566.

Achterzijde omslag: Een Schouwse boer en boerin in afspraak om samen naar de markt te Zierikzee te gaan. ZA, ZG, ZI, III-949.

Inhoudsopgave

Huib Zuidervaart 1

Het door George Sterlin in 1650 vervaardigde academisch spreekgestoelte van de Middelburgse 'Illustre School'.

Wouter Troost 10

De installatie van Willem III tot Eerste Edele van Zeeland (september 1668).

Jan Zwemer 17

Commentaar op sociale stijging en daling en op vrijgedrag. De rubriek 'Gemengde Berigten' van de Zierikzeesche Nieuwsbode in het derde kwart van de negentiende eeuw. Deel II.

't Is vol van schatten hier 23

Freddy van Nieulande

De paalworm, *Teredo navalis* Linnaeus, 1758.

Mark Bosselaers

Fossiele potvistanden.

Rubrieken

Aanwinsten maart 27

Boekbesprekingen 31

Vormgeving, productie en druk:

Drukkerij Bareman
Terneuzen

Het door George Sterlin in 1650 vervaardigde academisch spreekgestoelte van de Middelburgse 'Illustre School'

Precies tien jaar geleden schreef ik in het tijdschrift *Studium voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis* een stukje over het voormalige spreekgestoelte van de Illustre School te Middelburg, dat tot mijn verrassing in een katholieke kerk in Delft bleek te staan.¹ Dit Zeeuwse meubelstuk was daar terecht gekomen dankzij de verzameldrift van Karel Sluyterman (1863–1931), hoogleraar decoratieve kunst en ornamentleer aan de toenmalige Polytechnische School te Delft, de voorganger van de huidige Technische Universiteit.² In die hoedanigheid zette Sluyterman zich actief in voor de verbreiding van toegepaste kunst. Ter inspiratie voor zijn studenten legde hij een uitgebreide verzameling aan van kunstobjecten, variërend van stukken uit de Gouden Eeuw tot aan de Art Nouveau. Een deel van die kunsthistorisch bijzonder interessante collectie wordt nog steeds bewaard in het historisch depot van de Delftse universiteit, hoewel sinds de dagen van Sluyterman ook veel verloren is gegaan, bijvoorbeeld nog in 2008 bij een felle brand die toen het gebouw van de faculteit Bouwkunde teisterde.³

Het was dus in het kader van het aanleggen van zijn documentatiecollectie van oude Nederlandse meubelkunst en andere producten van kunstnijverheid dat Sluyterman in 1906 zijn oog had laten vallen op een aantal objecten uit de Middelburgse Abdij. Dat kerkcomplex werd in de jaren rond 1900 grondig gerestaureerd, waarbij onder meer het oude in verval geraakte auditorium van de Illustre en Latijnse School werd ontmanteld.⁴ Dat auditorium was sinds het einde van de zestiende eeuw gevestigd in een ruimte onder de Abdijtoren, een plek tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk die nu ook wel wordt aangeduid als de 'Wandelkerk'. Wat in 1906 door Sluyterman uit Middelburg is meegenomen staat netjes opgesomd in het in 1922 uitgegeven deel over Zeeland van de *Voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst*: 'Uit het auditorium zijn afkomstig: Preekstoel met voorbank (XVII A), psalmbord (midden XVIII, op een bord van de bonmeesters) en gedenkbord met tijdvvers (1568), alles thans in het museum der Technische Hooge-

school te Delft'.⁵

In 1986 had ik al navraag naar deze objecten gedaan, nadat tijdens de voorbereidingen van het congres *Worstelende Wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot de negentiende eeuw* een originele foto van het spreekgestoelte in de Abdij tevoorschijn was gekomen. Maar dat navragen had toen niets opgeleverd. Alle in 1906 meegenomen objecten leken te zijn verdwenen.

De orateurstoel, gefotografeerd in de St. Hippolytuskapel te Delft, ca 1980.

Door toeval werd dus in 2008 ontdekt dat het Middelburgse academisch kathedraal in de St. Hippolytuskapel te Delft terecht was gekomen. Zo'n academisch kathedraal (destijds ook wel 'orateurstoel' genoemd) is een dubbel spreekgestoelte, bestemd voor academisch gebruik, met bovenin een plaats voor de hoogleraar of lector en direct

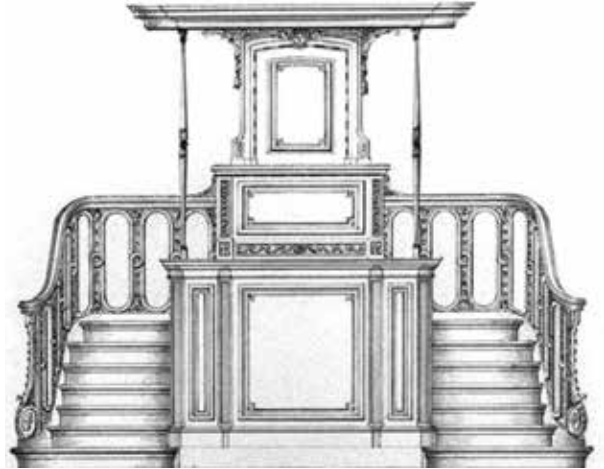

Dubbel kathedra vervaardigd in de vroege zeventiende eeuw voor de Universiteit te Leiden. Academisch Museum UBL. Foto A. van Haaster.

Dubbel kathedra vervaardigd in 1729 voor de Universiteit van Harderwijk. Foto uit 1903 door R. Ziegler uit Harderwijk. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

daaronder een meer bescheiden kathedra, van waar een student zijn rede, gedicht of disputatie kon uitspreken. Dergelijke 'orateurstoelen' zijn tot in de negentiende eeuw vrij algemeen bij academische instellingen in gebruik geweest. Fraaie exemplaren zijn nog aanwezig in Leiden, Harderwijk en Gouda.⁶

Dubbel kathedra ontworpen in 1777 voor de Sint Janskerk in Gouda, gebruik sinds 1784 als academisch spreekgestoelte door Latijnse School van Gouda. Illustratie uit: Van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda* (2008).

De transformatie van een academisch meubel

De oplossing van het raadsel hoe het Middelburgse exemplaar in een katholieke kerk is terecht gekomen heeft opnieuw alles met Sluyterman te maken. De St. Hippolytuskapel op de hoek van de Oude Delft en de Nieuwstraat heeft namelijk van 1925 tot 1966 gefunctioneerd als Aula voor de toenmalige Delftse Technische Hogeschool. In dat kader is de oorspronkelijk middeleeuwse 'Heilige Geestkapel' in de jaren 1923-1925 gerestaureerd en volledig opnieuw ingericht.⁷ Als interieurdeskundige bij uitstek heeft Sluyterman hierbij de leiding gehad. Als auteur van het nog steeds gewaardeerde standaardwerk *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen* adviseerde hij vaker bij restauraties, waarbij hij niet schuwde om nieuwe historiserende betimmeringen te ontwerpen.⁸ Vijf jaar eerder was hij in Delft ook de grote stimulator geweest bij de restauratie van een oud pand voor zijn afdeling 'decoratieve kunst'.⁹ Waar Sluyterman in zijn col-

lectie de beschikking had over een heus academisch spreekgestoelte, lag het voor de hand dit opnieuw te gaan gebruiken. Sluyterman ontwierp bovendien een bijpassende historiserende betimmering en zo verhuisde de zeventiende-eeuwse Zeeuwse orateurstoel naar de 'nieuwe', geheel in oude stijl ingerichte Aula in de Delftse binnenstad. Opnieuw ging het meubel bij academische zittingen dienst doen. Alleen werd ditmaal de lager gelegen – oorspronkelijk voor de Middelburgse studenten bestemde – 'defendens'-kathedor weggelaten.

Toen in 1966 de – toen nog steeds – Technische Hogeschool een grote nieuwe Aula op de nog verder te ontwikkelen Delftse campus aan de rand van de stad betrok, bleef Sluytermans interieur achter in de middeleeuwse kapel. Na een korte periode van verhuur aan de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te Delft, werd de kapel betrokken door de lokale Rooms-Katholieke Kerk. En zo werd op 30 juli 1972 voor de eerste maal sinds de Reformatie weer een Heilige Mis in de kapel opgedragen. De Zeeuwse orateurstoel kreeg daarmee een compleet nieuwe bestemming. Op het meubel werden een crucifix en de letters 'Alpha' en 'Omega' aangebracht en door het aanbrengen van een messing luik met de afbeelding van het lam Gods werd het oorspronkelijk streng-calvinistische meubel ingericht als 'tabernakel' of 'sacramentshuis'. Het werd, kortom, de bewaarplaats van de geconsacreerde hosties, het heilig sacrament. Voorwaar een opmerkelijke transformatie.

Nieuwe ontwikkelingen

De reden om nu op dit spreekgestoelte terug te komen is de volgende. In mei 2015, bij een bijeenkomst in deze voormalige Delftse Aula, was mij door de koster van het gebouw verteld dat het voorstuk van het katheder (het voor disputerende studenten bestemde 'defendens'-gedeelte dat bij de herinrichting in 1925 niet was herplaatst) bewaard zou zijn gebleven op de zolder van de kapel. Die zolder was heel lastig toegankelijk, dus ik moest daartoe maar een keer terugkomen. Dat is er pas in de zomer van 2017 van gekomen. Inmiddels was ik door het Zeeuwsch Genootschap voorgedragen als Genootschaps-fellow bij het University College Roosevelt in Middelburg. Deze moderne universitaire instelling verzorgt – net

De 'Middelburgse' orateurstoel uit 1650, ingericht in 1972 als 'tabernakel' voor het bewaren van de hostie.

als de voormalige Illustre School – onderwijs in de academische onderbouw, te weten de bachelor-fase. Het leek me daarom een aardig idee om na te gaan of het mogelijk zou zijn om dit ongebruikte voorstuk van de oude orateurstoel weer naar Middelburg te krijgen, om daar opnieuw door studenten bij presentaties gebruikt te kunnen worden.

Maar helaas! Er bleek sprake te zijn van een levensgroot misverstand. Wat nog bewaard was

bleek een in de vroege jaren 1920 nieuw gemaakt onderdeel van de inrichting van de Aula te zijn. Het ging om een bijzettafel, die helemaal niets met het oude Zeeuwse meubel te maken had. De koster had kennelijk de oude afbeelding niet gezien, en mijn tocht naar Delft was dus voor niets geweest. Niettemin, een hernieuwde navraag bij de Technische Universiteit Delft, nu bij een nieuw team van universiteitshistorici, leverde niet eerder bekend beeldmateriaal op, waaronder de enig bekende foto van het academisch spreekgestoelte bij het uitspreken van een oratie.

Oratie uitgesproken in 1963 te Delft uitgesproken vanaf de 'Middelburgse' orateurstoel. Foto, Universiteit Delft.

Ook bleek bij nadere bestudering van het kathedraal dat de losse bodem waarop een hoogleraar moest staan als een lade op verschillende hoogten kon worden ingeschoven, zodat iedere spreker – of die nu lang of kort was – even goed voor de dag kon komen. Ronduit verrassend was de vondst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed van een kwalitatief zeer goede oude foto van de nog intacte orateurstoel, genomen kort na de verwijdering uit het Auditorium door de Middelburgse fotograaf Cornelis Henning.¹⁰ Hij trof het spreekgestoelte aan in de inmiddels al geres-taureerde kloostergang, waar het op balken stond opgesteld, mogelijk in afwachting van het transport naar Delft. Vooral het vermiste kleine kathedraal voor de student-disputant kwam prachtig op deze foto uit.

De orateurstoel opgesteld op balken in de kloostergang van de Middelburgse Abdij. Foto gemaakt door Cornelis Henning te Middelburg, vermoedelijk kort voor het transport naar Delft. Foto, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De Illustre School van Middelburg

Wat is er bekend over de context en het oorspronkelijke gebruik van dit Zeeuwse meubel? Voor een goed begrip daarvan herhaal ik hier nu globaal wat ik tien jaar geleden ook al in het tijdschrift *Studium* over de Middelburgse Illustre School en het kathedraal neerschreef.

We kennen de geschiedenis van die weinig florissante onderwijsinstelling vooral dankzij vroegere Zeeuwse geschiedvorsers die al vóór de vernietiging van het Middelburgse stadsarchief in 1940 het nodige hebben gepubliceerd of in notitieboekjes hebben afgeschreven: wederwaardigheden die nu niet meer zouden zijn te achterhalen. Gebaseerd op deze gegevens heeft Willem Frijhoff in 1986 een fraaie analyse geschreven van deze gedroomde Zeeuwse 'bijna-universiteit'.¹¹ Daaruit is duidelijk gebleken dat de Zeeuwse *Illustre School* van een ander – geringer – kaliber was dan bijvoorbeeld de Illustre Scholen in Amsterdam of Deventer, welke als volwaardige universitaire propedeutische opleidingen functioneerden, zij het zonder promotierecht. In Middel-

burg heeft zo'n volwaardige opleiding alleen maar kortstondig gefunctioneerd. Weliswaar is al vanaf het midden van de jaren 1590 af en toe geprobeerd om in Middelburg een heuse universiteit te stichten, maar dergelijke pogingen zijn telkens op niets uitgelopen, ondanks het feit dat in het afgescheiden gedeelte tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk vanaf die jaren met onregelde frequentie academische voordrachten zijn gehouden.¹²

Het dichtst in de buurt kwam men in de jaren 1611-1620 toen in Middelburg de *Illustri Schola Theologica Reipublicae Middelburgensis* tot stand kwam: een calvinistisch seminarie, opgezet rond de theologische zwaargewicht Franciscus Gomarus. Maar na diens vertrek ging de opleiding als een nachtkaars uit. Daarna bleef het stil tot de jaren 1648-1650, toen de meest serieuze poging werd ondernomen om in Zeeland een volwaardig *Athenaeum Illustrate* tot stand te brengen. Op initiatief van de regenten Hendrik Thibaut en Jacob van Lansbergen (de zoon van de befaamde astronoom) werd in mei 1648 de Frans-Schotse predikant Alexander Morus te Genève beroepen als Frans predikant te Middelburg, met het vooruitzicht hoogleraar te worden aan de opnieuw te stichten 'Illustre School'. Morus, die al enige tijd zijn zinnen had gezet op een Nederlands professoraat, had eerder dat jaar al geprobeerd om hoogleraar te worden aan het zojuist tot universiteit verheven Harderwijks *Athenaeum*. Maar die poging mislukte, grotendeels door onhandig manoeuvreren van zijn zaakwaarnemer, de Leidse hoogleraar filologie Claude Saumaise (1588-1653), beter bekend onder zijn gelatiniseerde naam Salmasius.

Om Morus toch naar de Nederlanden te krijgen heeft Salmasius zich er daarna voor ingezet om de in 1620 teloorgegangene Middelburgse 'Illustre School' nieuw leven in te blazen. En hoewel dit uiteindelijk lukte, blijkt uit Salmasius' briefwisseling duidelijk dat Morus deze benoeming aan een in feite nog niet bestaand instituut als een schamele troostprijs heeft ervaren.¹³ Hoe dan ook, Thibaut en Van Lansbergen pakten door.¹⁴ Nadat Morus in september 1649 in Middelburg aan de slag was gegaan, werden er in augustus 1650 drie andere leerstoelen gecreëerd: één voor wijsbegeerte, een tweede voor rechten en een laatste voor geschiedenis. Op deze posten werden achtereenvolgens drie niet-Zeeuwen benoemd, te weten

Claude Legros de Saint-Hillaire (een andere beschermeling van Salmasius), George Craig (vermoedelijk uit Schotland) en Nicolaas Blankaert uit het Duitse Steinfurt. Aan de laatstgenoemde hoogleraar, die door zijn huwelijk met de Goese magistraatsdochter Maria Eversdyck toevallig in Zeeland was neergestreken, werd bovendien toegestaan om aan huis ook nog de mathematica en de politica te onderwijzen.

De Middelburgse abdijkerken: links van de toren de 'Nieuwe Kerk' en rechts daarvan de Koorkerk. Daartussen, schuin onder de toren, bevond zich het Auditorium van de Illustre School. ZA, ZI, II 546. Kopergravure uit Smallegange, Cronijk.

Dat er sprake was van een serieuze ambitie om een volwaardig *Athenaeum* tot stand te brengen, blijkt ook uit het feit dat in de zomer van 1650 een complete academische uitrusting werd aangeschaft. De Middelburgse stadrekeningen onthullen dat in dat jaar een heus academisch auditorium werd ingericht, en wel in het al eerder voor academische voordrachten gebruikte deel van de Abdij. Daar, in het gedeelte tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk, werd ook het academisch kathedraal geplaatst. De maker en vermoedelijke ontwerper hiervan was de uit Schotland afkomstige schrijnwerker Joris (of George) Sterlin, die het dubbel spreekgestoelte uitvoerde in de sobere stijl die veel Nederlandse meubels uit het midden van de zeventiende eeuw kenmerkt. Volgens Kesteloo's notities uit de stadsrekeningen maakte Sterlin voor 64 ponden Vlaams 'een nieuwen stoel, bochten, banken en anders'.¹⁵ Gezien de gelijkenis met de oudere Orateurstoel van de Universiteit Leiden ziet het er naar uit dat de

Leidse Academie voor deze inrichting model heeft gestaan. Verder werden er voor de vier nieuw benoemde hoogleraren ook deftige toga's gemaakt. De stof voor deze 'rokken' was opnieuw in de stadrekening verantwoord.¹⁶ Voor 2 stuiver en 6 groten werd eveneens een pedelstok aangeschaft, waarvoor de zilversmid Arnout Haeck voor £8:16:3 een 'sulver beslag' maakte. Tot pedel werd Johannes Wielandt benoemd, vermoedelijk de koster van de Koorkerk. Abraham Blakkaert, die hem in 1654 opvolgde, was dat in elk geval wel. Zo'n gecombineerde functie zal ook gewoon praktisch zijn geweest. De koster moest er immers toch zijn om bij academische zittingen het auditorium in gereedheid te brengen. Waarom hem dus geen pedel maken, en hem met zijn staf voor de optocht van hoogleraren en curatoren plaatsen?

Kortom, toen de Zeeuwse Illustre School op 3 september 1650 met een academische plechtigheid en een maaltijd voor curatoren en lokale predikanten in de befaamde herberg 'De Roode Leeuw' werd ingewijd, leek een voorspoedige toekomst in het verschiet te liggen.

Niets was echter minder waar. De nieuwe Zeeuwse opleiding had niet onder een ongelukkiger gesternte kunnen beginnen. Want in november 1650 overleed geheel onverwacht Stadhouder Willem II, de grote beschermheer van regent Hendrick Thibaut, die het bewind in de stad geheel uit naam van de stadhouder had uitgeoefend. Na diens plotse dood probeerde de factie Thibaut-Van Lansbergen de regeringsmacht veilig te stellen, ondermeer door de rechten van het lokale kiescollege te beperken. Die politieke ingreep leidde echter tot een fel oproer onder de Middelburgse bevolking, dusdanig dat Thibaut en Van Lansbergen zich in juni 1651 gedwongen zagen om de stedelijke regeringsmacht af te staan. Van Lansbergen's huis werd bij het oproer zelfs geplunderd en Thibaut werd dusdanig gemolesteerd, dat hij om het vege lijf te redden naar het Zuid-Nederlandse Spa moest vluchten.¹⁷

Deze grote politieke onrust had voor de prille Illustre School grote consequenties. De vanuit het buitenland aangetrokken professoren Craig en Legros de Saint-Hillaire werden in augustus 1651 ontslagen, formeel wegens gebrek aan studenten, maar het laat zich raden dat het wegvallen van de hun voornaamste protegés in de stedelijke regering de voornaamste reden is geweest, hoewel van de hoogleraar Legros de Saint-Hillaire ook

werd gezegd dat hij 'niet bequaam geoordeelt' werd vanwege de 'natuerlijke tale en hoogdravende studiën' die hij in zijn filosofische lessen ten gehore had gebracht. Alleen de theoloog Alexander Morus en de hoogleraar geschiedenis Nicolaas Blanckaert mochten voorlopig blijven. Dit overigens hangende de beantwoording van de vraag of de Illustre School wel voortgezet moest worden, 'dewijle ondervonde wort dat de goede hope en insichten die men in 't oprigten derselven geschept ende genomen had, niet overeenkomen met het gevolg'.¹⁸ Maar een inderhaast ingestelde commissie vond dat het 'vernietigen' van een opleiding die 'omtrent een jaar geleden met soveel fatsoen en kosten in wezen is gebracht' voor de stad 'noch eerlijk, noch respectabel' zou zijn.¹⁹ Dus werd de Illustre School 'op hope van verbeteringe' gecontinueerd, maar nu volgens een lijn uitgezet door de factie van Adriaan Veth, die de rivaliserende factie Thibaut op het regeringskussen was opgevolgd.

Die nieuwe lijn impliceerde dat de school werd voortgezet met docenten die uit de eigen beproefde Zeeuwse kring waren gerekruteerd en die er dus toch al waren. Zo mocht Johannes Wilmerdonx, rector van de Latijnse school te Middelburg sinds 1634, voortaan de leeropdracht filosofie op zich nemen. Evenzo werd aan de rechtzinnige Middelburgse predikant Willem Apollonius (die vóór 1651 een van Thibaut's felste opponenten was geweest) gevraagd om naast Morus als tweede hoogleraar in de theologie op te treden.

Even tevoren had Veth er ook voor gezorgd dat de theologische opleiding met een goedkeuring van de Staten van Zeeland bekrachtigd werd, omdat 'doorgaens de ingesetenen van deese provincie meest geneghen zijn tot het studium theologicum'.²⁰ Dat nam niet weg dat school volledig uit de stadskas betaald diende te worden. Een nieuw reglement dat de collegeverplichtingen strak regelde, werd in december 1651 vastgesteld.²¹ Morus, met wie het allemaal begonnen was, hield het echter in Middelburg voor gezien en vertrok in het voorjaar van 1652 naar Amsterdam, waar hij korte tijd later als hoogleraar aan het *Athenaeum Illustre* werd verbonden, dit ondanks zijn inmiddels verre van onbesproken levenswandel.

Zoals Frijhoff eerder constateerde, werd de prille Middelburgse Illustre School door deze

maatregelen in feite een verlengstuk van de lokale Latijnse School. Maar ook in die hoedanigheid hield de school het niet lang vol. In 1666 werd het experiment officieel beëindigd.²² Na een politiek gemotiveerde, maar opnieuw mislukte heroprichting in de jaren 1676-1678, duurde het tot 1709 alvorens de school een meer permanent karakter kreeg. Toen echter functioneerde de Middelburgse Illustre School vooral als een statusverhogend element voor de lokale predikanten, die het afslaan van een beroep naar elders vaak met een hoogleraarsbenoeming aan deze 'Doorlichtige' instelling beloond zagen, zonder daar een tegenprestatie van enig belang tegenover te hoeven stellen.²³

Theologische disputatie, gehouden op 11 februari 1655 in het Auditorium van de Illustre School te Middelburg, door Samuel Panniel, onder het presidium van de hoogleraar Willem Apollonius. Foto Universiteit Bibliotheek Amsterdam.

Het auditorium en de Latijnse School

Ondertussen was het Auditorium ook in formele zin door de Latijnse School in gebruik genomen. Petrus Surendonck, een in 1691 nieuw aangetreden rector, had het auditorium een duidelijke functie gegeven in het decorum van de Latijnse School: eerst door er zelf zijn oratie bij de aan-

vaarding van zijn ambt uit te spreken, maar vooral ook door het auditorium vanaf die tijd te gebruiken voor de half-jaarlijkse promoties *ad academiam*. In zo'n plechtigheid werden met een speciaal stempel voorziene prijsboeken als een soort getuigenschrift *avant la lettre* aan de diverse leerlingen uitgereikt.²⁴ Van iedere leerling werd daarbij als dank verwacht dat hij een in het Latijn gestelde *gratiam* of dankrede uitsprak. Over de invoering van dit gebruik rapporteert Voegler in

Het gebouw van de Latijnse School in de 18^e eeuw. Uit Cronijkalmanak. ZA, ZG, ZI, II 679.

zijn in 1894 gepubliceerde geschiedenis van de Middelburgse Latijnse School. Aan het nu verdwenen notulenboek had hij het volgende ontleend:

'Op den dag der promotie kwamen curatoren bijeen in het gebouw [van de Latijnse School]. De praemia werden getekend en de lijst der promovendi vastgesteld. Daarop trok men in optocht naar het auditorium. Vooraf gingen twee stadsboden [in statiemantels] in een houten bak dragende de prachtig gebonden en met het stadswapen versierde prijzen. Dan volgden het college van curatoren, rector en praeceptoren, de candidati academiae en ten slotte de overige leerlingen. In het auditorium aangekomen, opende de rector met een zwierigen welkomstgroet de plechtigheid. Dan hielden de kandidaten hunne oraties. [...] Voorts werden door den president-curator de prijzen uitgedeeld, de namen der gepromoveerden door den rector voorgelezen, waarna deze den actus met eene oratie besloot.'²⁵

De onbekende auteur van *Zeelands Chronyck*

Almanach uit 1780 vermeldt bij de beschrijving van de Latijnse School eveneens deze gang van zaken, maar weet bovendien nog te melden dat de leerlingen die naar de academie promoveerden hun in het Latijn gestelde dankwoord uitspraken vanaf het 'hoogste gestoelte', terwijl de leerlingen van de lagere klassen 'van het laagere gestoelte hunne dankzeggingen in dezelfde taale, door-gaans in dichtmaat' ten gehore brachten.²⁶

In deze hoedanigheid is de nu in Delft teruggevonden orateurstoel voor het laatst gebruikt in 1867, toen de gewoonte om prijsboeken uit te reiken door het Stedelijk 'Gymnasium' (de opvolger van de Latijnse School) werd afgeschaft.²⁷ Bij de Illustre School was het al eerder afgelopen. De laatste oratie van een Zeeuwse hoogleraar werd in 1810 vanaf deze kansel uitgesproken.²⁸ Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw stond het auditorium te verstoffen, totdat het geheel omstreeks 1905 bij een restauratie van de Abdij is ontmanteld en de dubbele kathedraal dus naar Delft verhuisde, om daar uiteindelijk in de middeleeuwse kapel op de hoek van de Nieuwstraat en de Oude Delft te belanden: eerst om hersteld te worden in zijn academische waardigheid, en na 1972 als voornaam element in de katholieke eredienst. Al met al is deze Zeeuwse orateurstoel een mooi voorbeeld van het gegeven hoezeer de betekenis van een object door de tijd heen enorm kan veranderen.

Noten

- 1 H.J. Zuidervaart, 'Van Calvinistische orateurstoel tot Katholieke tabernakel. De wonderlijke Lotgevallen van een kathedraal van de Middelburgse 'Illustre School' uit 1650'. *Studium* 1:1 (2008), 62-69.
- 2 Zie voor Sluysterman als hoogleraar en ontwerper van meubels en boekbanden, J. Hilkhuijsen, *Delftse Art Nouveau. Onderwijs en ontwerp Adolf le Compte (1850-1921), Karel Sluysterman (1863-1931) en Bram Gips (1861-1943)* (Assen/Zwolle 2001).
- 3 Henny de Lange, 'Zwarte dag voor de architectuur', *Trouw*, 14 mei 2008.
- 4 Zie voor deze jarenlange restauratie rond 1900: J.C. Dekker (red.), *De Abdij van Middelburg* (Utrecht, 2006).
- 5 *Voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst*. Deel 6: *De provincie Zeeland* (Utrecht, 1922), 139.
- 6 Leiden: Aula academiegebouw; Harderwijk: stadsmuseum; Gouda: St Janskerk (orateurstoel van de voormalige Latijnse School). Zie voor dit laatste spreekgestoelte Bianca van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda: een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Hilversum 2008), p. 130.
- 7 F. Westendorp, H.S. Halo en T.K.L. Sluysterman, *De Technische Hoogeschool te Delft van 1905 tot 1930* (Delft, 1930), 23-26. In het dossier over de restauratie van de kapel bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (destijds bekend als kapel van het meisjeshuis aan de Oude Delft), wordt niets over de herkomst van het spreekgestoelte gemeld. Wel blijkt dat de eerste plannen tot inrichting van de kapel tot 'vergaderzaal van den Senaat' uit 1921 dateren.
- 8 T.K.L. Sluysterman, *Huisraad en binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen* ('s-Gravenhage, 1917-1918). Herdrukt in 1925 en 1979.
- 9 T.K.L. Sluysterman, *Het huis van ouds genaamd Portugal te Delft: ingericht voor het onderwijs in de decoratieve kunst aan de Technische Hoogeschool* ('s-Gravenhage, 1917).
- 10 De fotograaf Cornelis Henning was werkzaam te Middelburg in de periode 1896-1939.
- 11 W. Frijhoff, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte en waarom', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 1986, 7-41.
- 12 H.J. Zuidervaart, 'Zeeuws preacademisch erfgoed. Een filosofische disputatie uit Middelburg uit de late zestiende eeuw', *Zeeland* 18:2 (2009), 50-56.
- 13 Voor de pogingen om Alexander Morus aan de Universiteit van Harderwijk benoemd te krijgen, zie: Hans de Waardt, 'Academic Careers and Scholarly Networks', in: Wiep van Bunge (ed.), *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden, 2004) 19-37, i.h.b. 23-29. Zie ook: F.F. Blok, *Isaac Vossius en zijn kring* (Groningen, 1999), 236-244 en Dirk van Miert, *Illustre Onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704* (Amsterdam, 2005), 65-69.
- 14 In 1650 is door hen ook geprobeerd om de Utrechtse hoogleraar theologie Carel de Maets (1597-1651) aan de Illustre School te verbinden. Deze was van 1629-1636 predikant te Middelburg geweest. Vgl. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 8 (1930), kol. 1094-1096.
- 15 H.M. Kesteloo, 'De Stadsrekeningen van Middelburg, VII, 1675-1700', in: *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 8-4e stuk, 1901, 47-49. In 1642 had 'George Sterlin, schrijnwerker' ook een meubelstuk geleverd aan de Zeeuwse Staten (Zeeuws Archief, Reperatorium Hof, grossa 2, summa 10).
- 16 De letterlijke tekst is in afschrift bewaard gebleven: 20 aug 1650: 'Is nae deliberatie goetgevonden en verstaen tot coste van de stad te laten maecken swarte lakene

- rocken met fluweele oft satijne fenten voor de drie professoren der Illustre Schole binnen dese stad. Mitsgaders eenen gelijcken rock edogh van minder lengte en valeur als de voorgaende met satijne bombasque fenten voor den pedel. Alsmede een stock met silver tot verscheyden plaetsen beslaghen om bij deselve Pedel in 't leijden der professoren en andere gequalificeerde persoonen uijt en in 't auditorium als andersints gebruijckt te worden' (Zeeuws Archief, FA Schorer 992).
- 17 M. van der Bijl, *Idee en interest: voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981), 17-19.
  - 18 Eigentijds afschrift uit de 'Notulen ten Rade' van de stad Middelburg, in: Zeeuws Archief, FA Schorer 992.
  - 19 Ibidem.
  - 20 Ibidem.
  - 21 Ibidem.
  - 22 Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 10. Vgl. de ontslagbrief met vereerend getuigenis afgegeven door Burgemeesters, Schepenen en Raden van Middelburg aan de hoogleraar Nicolaas Blankaert, 28 Sept. 1666 (Tresoar, Leeuwarden, sign. 409 Hs.2).
  - 23 Ibidem, 13. Zie ook: 'Echte berichten wegens den oorsprong, aanwas en tegenwoordigen staat van het Illuster Latynsch Gymnasium te Middelburg, in Zeeland', *De Letter-, Konst- en Boekbeschouwer* 12 (Febr. 1764), 99-114, i.h.b. 100, waar gemeld wordt dat op dat moment het auditorium alleen nog voor lessen werd gebruikt door W.O. Reitz, de Rector van de Latijnse School.
  - 24 Vgl. J. Spoelder, *Prijsboeken op de Latijnse school: een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876, met een repertorium van wapenstempels* (Amsterdam, 2000).
  - 25 J.G. Voegler, 'Geschiedenis van het Middelburgsch Gymnasium van 1365-1894', *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 7 (1894), 203-553, i.h.b. 415-416. Ook verschenen als overdruk met eigen paginering (Middelburg, 1894), 117-118. Deze gang van zaken staat ook vermeld in *Zeelands Chronyk Almanach* 1780, 330.
  - 26 *Zeelands Chronyk Almanach* 1780, 323-343, i.h.b. 330-332.
  - 27 Voegler, 'Geschiedenis', 425.
  - 28 Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 35: Elias Carel d'Engelbronner, rector LS 1809; Prof. Phil. Et Jur. 1810.

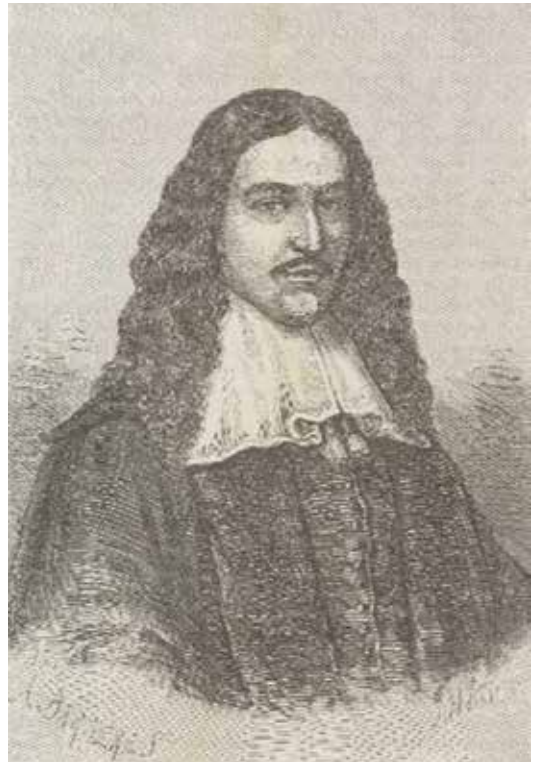
De installatie van Willem III tot Eerste Edele van Zeeland (september 1668)

Sinds 1648 was het kleine Zeeland een satelliet-staatje¹ van zijn machtige noorderbuur. In september 1668 toonde de provincie niettemin dat zij bereid was Holland uit te dagen. Zonder Holland erin te kennen installeerden de Staten van Zeeland op 19 september 1668 Willem III tot Eerste Edele van hun gewest. De Hollandse raadspensionaris Johan de Witt kon deze actie, die hij een *peu choquant*² noemde, niet waarderen. Hij zag de installatie als een poging van de jonge prins op termijn het stadhouderschap van Zeeland en kapitein-generaalschap van de Unie te verkrijgen. Die combinatie van functies had Johan de Witt met de uitvaardiging van het Eeuwig Edict en de Acte van Harmonie in augustus 1667 juist onmogelijk gemaakt. Sinds de dood van stadhouder Willem II in november 1650 hadden Holland en Zeeland met elkaar in de clinch gelegen over de positie van de jonge Willem III. Van 1650-1654 en ook later in de jaren '60 toonden de Staten van Zeeland dat ze iets voor Willem III wilden doen. Die pogingen werden steeds door de Hollandse regenten onder leiding van Johan de Witt verijdeld. In dit verhaal staan we stil bij die conflicten en eindigen met de installatie van Willem III tot Eerste Edele.

De opvolging van Willem II

Na de Vrede van Munster had Zeeland Holland niet gesteund in zijn strijd tegen stadhouder Willem II, die als kapitein-generaal weigerde de inkrimping van het leger door te voeren. Zeeland steunde de prins juist, want met behulp van hem wilde het gewest zijn zelfstandigheid tegenover Holland benadrukken. Zo accepteerden de Staten van Zeeland op 16 augustus 1650 'de middelen en proceduyren', die Willem III had gebruikt om Amsterdam te dwingen de strijd tegen de legeraf-danking op te geven. Ook stemden ze in met het 'saïssissement (arrestatie) van eenighe Heeren uyt de vergaderinghe van Hollandt'.³ Die laatste zin slaat op de gevangenneming van Jacob de Witt en vijf andere Hollandse regenten na de aanslag op Amsterdam. Holland wilde na de dood van Willem II geen nieuwe stadhouder benoemen.

Onder druk van de Staten van Holland lieten de Zeeuwen ook de benoeming van Willem III achterwege. De functie van Eerste Edele, die de Oranjes als markies van Veere en heer van Vlissingen uit handen van de Zeeuwse Staten ontvingen, bleef eveneens vacant. De Zeeuwse Staten benoemden geen Eerste Edele, omdat dat ambt volgens hen bij het stadhouderschap behoorde.⁴ Deze redenering was onjuist, want de functies van Eerste Edele en stadhouder hadden juist niets met elkaar te maken. De Eerste Edele was, als lid van de Staten van Zeeland, de baas van de stadhouder, die in dienst stond van de soevereine Staten.

Raadspensionaris Johan de Witt. Houtgravure, 1670. Koster, J.H. Barbere, A. Brussel, Amsterdam. ZA, HTAM, PT 098.

Lang zou de Zeeuwse meegaandheid echter niet duren. De nederlagen in de Eerste Engelse Zeeoorlog (1652-1654) deden in Zeeland onder het

volk en de predikanten de roep om Oranje zo luid klinken, dat de Zeeuwse Staten zich genoodzaakt zagen een voorstel te doen om de jonge Willem III aan te stellen als kapitein-generaal.

Willem III Hendrik, prins van Oranje. Kopergravure door J. Houbraken naar tekening van A. Schouman. Uit Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* V. ZA, ZG, ZI, IV-99.

De Eerste Engelse Zeeoorlog en de Acte van Seclusie

Op 21 september 1652 oordeelden de Zeeuwse Staten dat Willem III 'gedesigneert' (aangewezen) behoorde te worden tot kapitein- en admiraal generaal vanwege 'sijn illustre extractie ende gheboorte als mede ten opsichte van de universele aengenaemheyt en luystre van desselfs gheslachte'.⁵ De wetenschap dat Holland tegen de designatie van Willem III tot kapitein-generaal was, dwong de Zeeuwse Staten tot terughoudendheid. De nederlaag van de Nederlandse vloot bij Harwich op 20 juni 1653 en de daaruit aanzwellende oproerigheid van de Oranje-gezinde bevolking in Holland en Zeeland zorgden er echter voor

dat Adriaan Veth, secretaris van de Staten van Zeeland en leider van de Zeeuwse delegatie naar de Staten-Generaal, op 28 juli alsnog het voorstel deed Willem III aan te wijzen als kapitein-gene-

Maria Stuart, gemalin van Willem III. Kopergravure door J. Houbraken. ZA,ZG, IV-102.

raal. De Staten van Holland verwierpen het Zeeuwse voorstel. Zij oordeelden 'dat sulcx soo voor den Staet, als mede voor den Persoon van Hooghemelten Heere Prince ten hoogsten ondienslich wesen soude'.⁶ Om hun oordeel te onderbouwen schreef Johan de Witt een *Deductie* (schriftelijk betoog). De raadpensionaris pleitte voor volledige soevereiniteit van de gewestelijke Statencolleges zonder een eminent hoofd, d.w.z. een stadhouder die tevens kapitein-generaal was.

Die absolute soevereiniteit realiseerden de Staten van Holland op 1 mei 1654 door in het geheim de Acte van Seclusie aan te nemen. Daarin verklaarden zij nooit een lid van het Huis van Oranje tot stadhouder te zullen benoemen en ook de benoeming van een Oranje tot kapitein-

generaal te dwarsbomen.⁷ Die Acte van Seclusie was op verzoek van Oliver Cromwell aangenomen. De Engelse Lord Protector eiste in eerste instantie bij de vredesonderhandelingen met de Republiek in november 1653 dat de Staten-Generaal Willem III zouden uitsluiten van de functies van zijn vader. Willem II was getrouwd geweest met Mary Stuart, een dochter van Karel I, die in 1649 door Cromwell ter dood was gebracht. Cromwell was bang dat wanneer Willem III de functies van zijn vader ging bekleden, hij zou proberen de Stuarts weer aan de macht te brengen. De Staten-Generaal weigerden weliswaar op de eis van Cromwell in te gaan, maar die ging vervolgens akkoord met de belofte van de Hollandse onderhandelaars Van Beverningk en Nieuwpoort de uitsluiting alleen in Holland te realiseren.

Toen de Acte van Seclusie uitlekte, protesteerde Zeeland heftig. In de junivergadering van de Staten van Zeeland kreeg secretaris Adriaan Veth de opdracht een Deductie op te stellen tegen de Acte van Seclusie. Veth oordeelde dat de Acte in strijd was met artikel 9 en 10 van de Unie van Utrecht. Zo bepaalde artikel 10 dat het afzonderlijke provincies niet was toegestaan 'confederatie ofte verbonden' met vreemde mogendheden te sluiten. De Acte van Seclusie was weliswaar geen overeenkomst met een vreemde mogendheid, maar het 'onderling verbant ende concert' met Cromwell dat daaraan moest zijn voorafgegaan, wel.⁸ Daar had Veth een sterk punt. Beverningk en Nieuwpoort hadden in eerste instantie tegen Cromwell gezegd dat 'sy de commissie van de Staten Generael ende gheen particuliere character van Hollant hadden'.⁹ Toen zij met Cromwell de uitsluiting van de prins door Holland regelden, hadden zij dat wel degelijk als 'particuliere' onderhandelaars gedaan. Volgens artikel 9 van het Unieverdrag mocht over zaken van bestand of vrede slechts met eenparigheid van stemmen worden beslist. Hollands optreden was daarmee in strijd, omdat het met de belofte tot seclusie in feite over de vrede had beslist. Cromwell had immers gezegd dat hij zonder uitsluiting van Oranje geen vrede zou sluiten.¹⁰

Op de verwijten van Veth reageerde Johan de Witt met een nieuwe Deductie.¹¹ De raadpensionaris rechtvaardigde de Hollandse handelwijze en verwierp de Zeeuwse kritiek dat Holland zich het monopolie van de buitenlandse betrekkingen had

toegeëigend en eenzijdig met Engeland over het stadhouderschap had onderhandeld. Volgens De Witt was Holland binnen zijn eigen grenzen soeverein met betrekking tot zijn eigen aangelegenheden, waarvan het benoemen van een stadhouder deel uitmaakte. Dat die soevereiniteit voor het voeren van buitenlandse politiek niet opging wilde de raadpensionaris niet zien.

Adriaan Veth, secretaris van de Staten (1651-1658) en raadpensionaris van Zeeland (1658-1663). Tekening, gewassen in O.I. inkt, z.n. en z.j.. ZA, ZG, ZI, IV-901.

Daarmee werd de strijdbijl tussen Zeeland en Holland voorlopig begraven, maar zes jaar later, na het herstel van de Engelse monarchie in 1660, weer opgegraven.

De restauratie van de Stuarts, de Tweede Engelse Zeeorlog en het Eeuwig Edict.

In 1660 werd Karel II koning van Engeland. In Holland was men beducht dat de Engelse koning, een broer van Willems moeder Mary, actie zou ondernemen ten gunste van zijn Nederlandse neef. Mary wilde gebruik maken van haar familierelatie om de zaak van haar zoon te bepleiten. Op 30 juli verzocht ze zowel de Staten van Holland als de Staten-Generaal haar zoon op zijn 18e te 'employeren ende hem te bedienen de charges

ende digniteyten bij de Hoogh gemelte zijne loffelijke voorvaderen bekleedt'.¹² Onder leiding van Adriaan Veth, sinds 1658 raadpensionaris van Zeeland, volgden de Zeeuwse Staten haar verzoek en namen op 7 augustus eenparig het besluit tot de designatie van de prins, zowel tot het kapitein- en admiraalschap als tot de functie van stadhouder en de waardigheid van Eerste Edele. Hij zou deze ambten op zijn 18^e jaar mogen aanvaarden.¹³

Het verzoek van Mary en het besluit van de Staten van Zeeland werden vanzelfsprekend door Johan de Witt verworpen. Wel toonden de Staten van Holland zich op 25 september bereid de opvoeding van Willem III ter hand te nemen, om zo te voorkomen dat hij een pion werd van zijn oom Karel. Er werd een educatiecommissie opgericht, maar die was slechts een kort bestaan beschoren. Toen Mary begin 1661 stierf, bleek namelijk uit haar testament dat ze haar broer en haar moeder tot voogden over haar zoon wilde aanstellen. Volgens De Witt zou Willem III op deze manier te veel door zijn Stuart-oom beïnvloed kunnen worden. Zijn eis dat de Staten van Holland tot oppervoogden zouden worden benoemd werd zowel door Karel II als Amalia van Solms, de oma van Willem III, afgewezen. Daarop besloot De Witt het educatieplan te schrappen.

Een educatiecommissie kwam er opnieuw tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667). De nederlaag van de Nederlandse vloot bij Lowestoft in juni 1665 leidde tot een opleving van het Orangisme, waarvan de aanhangers deze keer konden rekenen op steun van de Engelse koning Karel II. In maart 1666 wilden de Zeeuwse Staten Willem III benoemen tot generaal van de cavalerie en hem introduceren in de Raad van State om 'aldaer fundamentele kennis van de gronden en het beleyt van de gemeene landtssaken te mogen bekomen'.¹⁴ Daar wilde De Witt niet mee instemmen, maar hij realiseerde zich wel dat er concessies aan de prins gedaan moesten worden om de beweging ten gunste van Oranje te stoppen. Zo werd er besloten tot de instelling van een nieuwe educatiecommissie die Willem III in 'Hollandse zin' zou moeten opvoeden. De Zeeuwse eis dat Zeeland een aandeel kreeg in de opvoeding van Willem III werd overigens niet gehonoreerd.¹⁵

Over de vraag welke plaats Willem III, die nu als 'Kind van Staat' beschouwd werd, in het staatsbestel moest krijgen, namen de Staten van Holland op 5 augustus 1667 een besluit dat als

Eeuwig Edict de geschiedenis is ingegaan. Daarin werd bepaald dat het stadhouderschap in Holland werd afgeschaft en dat de functies van stadhouder en kapitein-generaal in andere gewesten gescheiden dienden te worden. Met die scheiding van de ambten hoopten de Hollandse regenten een herhaling van de gebeurtenissen uit 1650 te voorkomen. Als de andere gewesten met het Eeuwig Edict instemden, de zogenaamde Harmonie, mocht Willem III lid worden van de Raad van State om ervaring op te doen in militaire zaken.

De Zeeuwen waren mordicus tegen het Eeuwig Edict. Ze hadden immers op 7 augustus 1660 het besluit genomen Willem III op zijn 18^e de ambten van zijn vader aan te bieden. Ze zagen de scheiding van de ambten van kapitein-generaal en stadhouder daarom 'als een nieuwigheyt, ende contrarie de vryheyt die aen de respective provintien in soo hoogen point behoorde te worden gelaten'.¹⁶ Holland slaagde er niet in Zeeland tot zijn standpunt over te halen. Willem III tot stadhouder benoemen durfden de Zeeuwse Staten niet aan vanwege de belemmeringen die Holland had aangebracht op de verbinding ervan met het kapitein-generaalschap van de Unie¹⁷, maar met het aanbieden van het ambt van Eerste Edele konden de Zeeuwen toch hun tanden laten zien.

De installatie van Willem III tot Eerste Edele van Zeeland

Om de resolutie van 7 augustus 1660 van de Staten van Zeeland uit te voeren begon Amalia van Solms waarschijnlijk in februari 1668 met de voorbereiding van de reis van haar kleinzoon naar Zeeland. Ze stuurde Constantijn Huygens, voormalig secretaris van Frederik Hendrik en Willem II, naar Zeeland om de installatie van Willem III te regelen. Met Justus de Huybert, sinds 1664 secretaris van de Staten van Zeeland, en zijn neef Pieter de Huybert, de opvolger van de in 1663 overleden raadpensionaris Adriaan Veth, werd het draaiboek vastgesteld¹⁸. Begin september leidde Willem III Johan van Gent, zijn gouverneur, om de tuin door te zeggen dat hij naar Breda ging om te jagen. Dat was helemaal niet de bedoeling, want de prins reisde naar Bergen op Zoom, waar hij aan boord ging van een schip dat hem op dinsdag 18 september naar fort Rammekeus bracht.

Fort Rammekens gezien van de zeezijde, ca. 1650. Tekening door H. Spilman naar schilderij van J. van Goyen. ZA, ZG, ZI, II-903.

De aankomst daar bleef vanzelfsprekend niet onopgemerkt. Dat blijkt wel uit de zestien pamfletten die er over zijn verblijf in Zeeland gedrukt werden. Twaalf ervan zwaaien de loftrumpet over de komst van de prins en zijn installatie tot Eerste Edele, terwijl vier pamfletten zich kritisch uitlaten. Ze stellen ons in staat kennis te nemen van de argumenten van de voor- en tegenstanders van de installatie van Oranje.

In *La chasse (de jacht) du prince*¹⁹ verwijst de schrijver naar de jacht op het Eerste Edelschap en niet naar de hertenjacht die de prins verzonnen had om zijn reis naar Zeeland te verbloemen. *La chasse* is een verzameling van berichten over de installatie van Willem III. Het bevat o.a. een tweetal brieven aan Amalia van Solms over de gebeurtenissen na Willems aankomst bij fort Rammekens. Op woensdag 19 september om 11.30 ging de hofmeester van de prins naar de Staten van Zeeland om de komst van de prins aan te kondigen. Hij moest een kwartier buiten wachten, waarna Justus de Huybert hem meedeelde dat de Staten buitengewoon verheugd waren over de komst van de prins.

Om 15.00 uur arriveerde de prins bij de haven van Middelburg. In een karos met 6 paarden ging het gezelschap de stad in, gadeslagen door een enorme mensenmassa. Bij de abdij werd hij welkom geheten door raadspensionaris De Huybert²⁰ en door de pensionarissen van Middelburg en Zierikzee aan de Staten gepresenteerd als Eerste Edele. In het anti-Oranje pamflet *Zeeuwsche*

vreugde betoont in het ontvangen en inhalen van zijn Hoogheid, den Prince van Oranjen vraagt een Hollander aan de Zeeuw, die de installatie van de prins toejuicht, of het besluit van de Staten tot installatie eensgezind was. Moesten de gedeputeerden van Middelburg, Veere, Vlissingen, Tholen, Goes en Zierikzee niet eerst advies inwinnen van hun principalen? Ze hadden toch geen lastbrief om de prins tot *Premier Noble* aan te nemen? De Hollander zegt het niet met zoveel woorden, maar de Staten van Zeeland begrepen toch wel dat Willem III niet naar Zeeland was gekomen om alleen handen te schudden? De Zeeuw antwoordde dat de Statenleden geïntimideerd waren door de uitbarsting van Oranjegevoelens. De burgemeesters van Middelburg hadden de burgerij gemobiliseerd om tegenacties te voorkomen.

Pieter de Huybert, secretaris van de Staten van Zeeland (1659-1664) en raadspensionaris van Zeeland (1664 tot 1687). Tekening, gewassen in Oost-Indische inkt door D. Vlietland, 1725. Bijgevoegd zijn handtekening. ZA, ZG, ZI, IV-460.

Daarna hield Willem III een korte toespraak (*Harangue*)²¹, waarin hij refereerde aan de resolutie van de Staten van Zeeland van 7 augustus 1660. De tijd was er nu rijp voor om die resolutie uit te voeren. Daarom was hij naar de vergadering van de Zeeuwse Staten gekomen om hier 'met danckbaerheyt te betuygen dat Wij de qualiteyt van Eerste Edele bysonderlyck sullen employeren tot de meeste eere en welstandt van de loffelijcke regeringhe van dese provintie'. Hij beloofde te zullen treden in de 'loffelijcke voet-

stappen van onse doorluchtige voor-ouders die de fondamente van het heerlick gebouw van dese Republique hebben helpen leggen’.

Wapen van Justus de Huybert va 1664 secretaris van de Staten van Zeeland. Tekening z.n. en z.j. ZA, ZG, ZI, III-656.

De tegenstanders van Willem III lieten zich niet onbetuigd. De schrijver van de *Consideratien op de harangue by den Heere Prince van Oranien*²² was er zeker van dat de prins alle ‘artificien’ in het werk zou stellen tot nadeel van de provincie. Over de voorouders van Willem III kon hij kort zijn: ‘in derzelver actien zijn veel scandaleuze actien te vinden’. Zo noemde hij de moord van Maurits op Oldebarnevelt²³ en de aanslag van Willem II op Amsterdam. Volgens de auteur moesten de vleugelen ‘van dezen jongen Grijpvogel kort gehouden worden opdat hij de vrijheid niet overschaduwten mag’.

Waar toe de jonge ‘grijpvogel’ in staat was bleek op vrijdag 21 september. In een vergadering van de Staten van Zeeland verzocht de prins de leden in te stemmen met de benoeming van Willem Adriaan van Nassau-Odijk tot zijn plaatsvervanger. Deze afstammeling van prins Maurits had een slechte reputatie, maar volgens *La chasse du prince* accepteerden de Staten van Zeeland dit

voorstel ‘met veel genoegen en van ganser harte’. De Zeeuwen hebben het echter geweten dat ze Willem Adriaan tot plaatsvervanger benoemd hadden. Alle banen in Zeeland waren na 1 oktober 1668, toen Odijk de functie van plaatsvervanger begon, te koop en Odijk zorgde ervoor dat de kopers hem er goed voor betaalden. Omdat Willem III alles toedekte, raakte zelfs een overtuigde Orangist als Pieter de Huybert vervreemd van Oranje.

Op zaterdag 22 september bezocht Willem Vlissingen, waar volgens *La chasse* ook een enorme mensenmassa op de been was. Zondag ging de prins naar een kerkdienst in de Nieuwe Kerk, waar dominee Thilenus preekte naar aanleiding van Jesaja 33 vers 6: ‘De Vreese des Heeren sal zijnen schat zijn’.²⁴ Volgens dominee Thilenus moest de prins de ‘vreese des Heeren zoeken, die sal hem soo dierbaer zijn als eenige schat in de gantsche werelt’. In dezelfde kerk sprak dominee Johannes de Mey de prins de daaropvolgende maandag toe. Deze predikant van de Waalse gemeente roemde de daden van de voorouders van de prins, wat hem volgens de schrijver van de *Zeeuwsche Vreugde* tot een ‘groten flatteur, een logenaar en een hoofschen pluimstrijker (vleier)’ maakte. Volgens de auteur had ds. De Mey ook de slechte kanten van de Oranjes moeten belichten.

Op dinsdag vertrok Willem III uit Zeeland na een bezoek aan Veere, waarvan hij markies was. De heer Van der Meulen, pensionaris van de stad, heette de prins van harte welkom en sprak de hoop uit dat door ‘Uw hooge wijsheyt aan dit marquisaet alle soort van geluck, heyl ende voorpoet meer en meer mach toevloeyen’.²⁵

Conclusie

De aanstelling van Willem III tot Eerste Edele, die op veel steun in Zeeland kon rekenen, werd de opmaat voor zijn benoeming tot stadhouder in 1672.²⁶ In 1668 had Willem III niet om deze functie durven vragen en de Staten van Zeeland hadden het ook niet gewaagd hun resolutie van 7 augustus 1660 in zijn geheel uit te voeren. Johan de Witt was echter bang dat zo iets toch zou gebeuren. Om de prins de pas af te snijden namen de Staten van Holland eind 1668 een resolutie aan waarin het stadhouderschap onverenigbaar werd verklaard met het lidmaatschap van de Raad

van State. Volgens de Harmonie was de Raad van State de opstap naar het opperbevelhebberschap van het leger. Als Willem III stadhouder werd van Zeeland, kon hij dus geen opperbevelhebber meer worden.²⁷

Deze maatregel van de Witt bleek een houdbaarheid te hebben van slechts vier jaar. In 1672 kwam er namelijk een eind aan het bewind van Johan de Witt. Dat was het gevolg van de aanval die Lodewijk XIV in 1672 samen met Engeland, Munster en Keulen tegen de Republiek ondernam. Het Nederlandse leger was niet bestand tegen de Franse overmacht. Er brak paniek uit en de regenten kregen de schuld van de ramp die zich over het land voltrok. In Holland en Zeeland keerden de burgers zich tegen de zittende regenten, vooral na de aanslag op Johan de Witt op 21 juni. Onder druk van de burgerbeweging benoemden de Staten van Holland op 4 juli 1672 de prins tot stadhouder. Op 16 juli volgden de Staten van Zeeland. Acht dagen eerder al hadden de Staten-Generaal besloten het kapitein-generaalschap te herstellen. Daarmee was het levensdoel van Willem III, het verwerven van de functies die zijn vader had uitgeoefend, bereikt.²⁸

Noten

- 1 Term is afkomstig van J.H. Kluiver in zijn 'Zeeuwse reacties op de Acte van Seclusie', *BMGN*, 91 (1976) p. 406.
- 2 Zo noemde De Witt de actie tegenover Sir William Temple, de Engelse ambassadeur in de Republiek. Geciteerd in N. Japikse, *Prins Willem III. De stadhouder-koning* (2dln., Amsterdam, 1930-33) i, p. 148.
- 3 Extract uyt de resolutie van de Ed. Mo; Heeren Staten van de provincie van Zeelandt. Pamflet 6720 in de pamflettenuitgave van W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek bewerkt, met aantekeningen en een register des schrijvers voorzien* (10 dln., Utrecht, 1978). Hierna geciteerd als Knuttel.
- 4 Japikse, *Prins Willem III*, i, p. 37.
- 5 Knuttel 7307, *Verclaringe van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeelandt etc.*
- 6 Knuttel 7465, *Extract uyt de resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ghenomen op den saterdach den 2 augusti.*
- 7 P. Geyl, *Oranje en Stuart 1641-1672* (Zeist, 1963) p. 103.
- 8 Kluiver, 'Zeeuwse reacties', p. 414.
- 9 Geciteerd bij G van der Plaats, *Eendracht als opdracht.*

Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek (Hilversum, 2003) p.110.

- 10 Kluiver, *Zeeuwse reacties*, p. 414.
- 11 Een hedendaagse versie van de Deductie in *Manifest van de ware vrijheid. De Deductie van Johan de Witt uit 1654* (Arnhem, 2009).
- 12 Knuttel 8354 en 8357.
- 13 Japikse, *Prins Willem III*, i, p. 84.
- 14 *De propositie van de Ioffelijcke regenten van Zeelandt*, Knuttel 9420.
- 15 R. R. Goodison, *England and the Orangist party* (MA-thesis, University of London, 1935) p. 119.
- 16 Missive van de Staten van Zeeland aan de Staten-Generaal van 8 december 1667, Knuttel 9652.
- 17 S. Groenveld, 'Politieke verhoudingen', in: P.Brusse en W. Mijnhardt (eds), *Geschiedenis van Zeeland* (4dln., Zwolle, 2012-2014) ii, p.186.
- 18 Op 14 maart 1668 nodigde Constantijn Huygens, de secretaris van Willem III, Justus en Pieter de Huybert uit om bij hem tijdens zijn bezoek aan Middelburg te komen eten. J.A. Worp (ed.), *Briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)* (6 dln., Den Haag, 1911-1917) v, p.226.
- 19 Knuttel 9688.
- 20 De Hollander noemt De Huybert in de *Zeeuwsche vreugde*, Knuttel 9675, een 'geslagen (onverzoenlijk) vijand van Holland'. Volgens *Den haestigen Zeeuw*, Knuttel 9683 was hij 'den Roervinck (lokvogel) van alles'.
- 21 Knuttel 9670 *Harangue gedaen aen de Edele Moghende Heeren Staten van Zeelandt.*
- 22 Knuttel 9672.
- 23 Deze misdaad noemt ook de schrijver van *Vive Oranje*, Knuttel, 9687. Hij noemt de arrestatie van de zes Hollandse regenten de 'dolle spoorlozen en uitzinnige daad' van Willem II. Daarom had God hem weggenomen. Johan de Witt is 'een als uit den dood verresen Jan van Oldebarnevelt'.
- 24 Knuttel 9676, *Schat der Princen.*
- 25 *Groet ende aenspraeck*, Knuttel 9681.
- 26 S. Groenveld, 'De Oranjes als markiezen van Veere. Hun politieke invloed in Zeeland en de stad Veere 1581-1702' in: P. Blom et al. (eds), *Borsele, Bourgondië Oranje. Heren en markiezen van Veere 1400-1700* (Vlissingen, 2009) p. 130.
- 27 L. Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam, 2005) p. 365.
- 28 Door de bezetting van de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel door de Franse en de Munsterse troepen kon Willem III in die gewesten niet tot stadhouder worden benoemd.

Commentaar op sociale stijging en daling en op vrijedrag.

De rubriek 'Gemengde Berigten' van de Zierikzeesche Nieuwsbode in het derde kwart van de negentiende eeuw. Deel II.

Het trouwen uit 'romantische liefde' werd volgens gezinshistorici in de loop van de negentiende en twintigste eeuw een algemener verschijnsel. Als graadmeter daarvan beschouwen zij onder meer de toename van huwelijken tussen partners van gelijke leeftijd. Onderzoek door Jan Kok toonde aan dat deze laatste ontwikkeling zich ook in het Zeeland van het midden en het derde kwart van de negentiende eeuw voordeed. Voordien trouwden armere bevolkingsgroepen meer uit noodzaak, bijvoorbeeld omdat door de dood van de vorige partner een onmisbare steun in het dagelijks leven – qua arbeid in huis en qua inkomsten – was weggevallen. Leeftijd was dan minder van belang. Verder kwamen bij 'de elite en rijke boeren' gearrangeerde huwelijken 'regelmatig' voor en ook die hindernis voor een romantische liefde verminderde met de tijd.

In dit artikel speuren we naar signalen van deze en verwante ontwikkelingen in de rubriek 'Gemengde Berigten' van de *Zierikzeesche Nieuwsbode*, waarbij de meeste aandacht uitgaat naar het platteland. Abonnees van het tweemaal en vanaf 1870 driemaal per week verschijnende blad begonnen namelijk vanaf ongeveer 1850 de rubriek te vullen met anonieme plaatselijke berichten rondom de verkering van hun plaatsgenoten. Deze vroege roddel- en kennismakingsrubriek liep door tot 1893, maar wij concentreren ons op de periode 1850-1876.¹ In die jaren werd het platteland niet alleen welvarender, het opdrijven van de pachten lijkt ook te zijn afgewenteld op de landarbeiders – die er qua reëel loon op

achteruitgingen – terwijl met name arbeiders(zoons) de landbouw verlieten en de middenstand groeide. Een eerder onderzoek liet zien dat het onderling huwen van arbeiders- en middenstandskinderen toenam, maar vooral ook het aantal huwelijken van boerenzons met middenstandsdochters – zie tabel 1.

Sociale daling en vrouwenemancipatie

In de kolommen van de 'Gemengde Berigten' komt het onderwerp sociale daling op het platteland dan ook minder voor dan sociale stijging. Duidelijk wordt dat verkering met een partner uit een 'lagere' stand op afkeuring kon rekenen, was het niet van de algemene opinie – waar de inzender van het bericht aan de *Nieuwsbode* zich op beriep – dan toch in elk geval van de ouders. Zo werd er melding gemaakt van een vader die zijn dochter, die met een bakker wilde trouwen, zo had geschopt dat ze enkele dagen op bed moest blijven. Een boerenzoon te Zonnemaire werd door een inzender geraden de dienstmeiden met rust te laten. Immers, zijn moeder wilde voor hem 'een meid met geld'. Een andere inzender keurde het af dat een boerendochter naar de knecht lonkte. Wanneer de verkering toch doorging, was het ongelijke span eventueel voorwerp van spot. Een boerenknecht te Sint-Annaland die een 'dametje' vrijde, paste 'als een kraai bij een pauw'. Te Oud-dorp vrijde een boerendame met een molenaarsknechtje die haar 's avonds 'in zijn gewoon werk-pak' naar huis bracht.²

Tabel 1. Huwelijken naar stand van de partners (absolute getallen) in twee zevenjarige perioden in acht steekproefgemeenten op het platteland van Schouwen-Duiveland en Midden-Zeeland, representatief voor deze regio's qua groeitempo van de bevolking en type landbouw. B = boer; M = middenstand; A = arbeider. De eerste letter staat voor de huwende man, de tweede voor de huwende vrouw.

type huwelijk	B-B	M-M	A-A	B-M	M-B	A-B	B-A	M-A	A-M	totaal
1855-61	63	19	184	13	26	18	16	21	21	381
1875-81	72	23	160	22	23	13	16	26	29	384

Toch was het normenstelsel niet rigide, zoals ook de tabel al uitwijst. Een schildersdochter uit Kapelle die zich op de kermis – een afspraak gezamenlijk kermis te houden was vaak een eerste stap op weg naar een huwelijk – ‘behielp’ met een boerenknecht, had haar moeders goedkeuring. ‘Eén is beter dan geen’, had deze volgens de inzender gezegd. Een vader te Herkingen die niet wilde dat zijn dochter een boerenknecht vrijde, werd door de inzender toegevoegd dat men daarin ‘weinig dwingen’ kon. Wel moest de dochter maar rekenen op armoede die op haar keuze zeker volgen zou. Niet altijd was dat het geval. Een boerendochter die ging ‘zeilen voor rekening van de knecht’, was er de oorzaak van dat pa-lief zijn pachtpenningen van andere grondgebruikers ongebruikelijk vroeg opeiste. Hij hielp zijn dochter dus met geld, al was dat niet in ruime mate voorradig. Van één boerendochter, te Waarde, werd gemeld waarom zij zich ‘behielp’ met een buurknecht: zij viel ‘niet in de smaak’ en maakte bij boerenzoons weinig kans.³

Of het ingaan tegen de ouderlijke wensen nu zo’n nieuw verschijnsel was, is twijfelachtig. De tabel laat immers zien dat het aantal huwelijken tussen boerendochters en arbeiderszoons voor 1861 groter was dan na 1875.⁴ Maar van een zekere emancipatie van jongedames kan toch wel sprake zijn geweest. Van twee dames ‘met groote hoepelrokken en ronde hoedjes op’ werd gemeld dat zij zich op de kermis te Scherpenisse, tweede Pinkster 1865, hadden vermaakt met koekkappen met een knuppel. De inzender vroeg zich af of biljarten hun volgende waagstuk zou zijn. In de jaren zeventig, met name in 1873, dook bovendien de kwestie op of jonge vrouwen mochten afwijken van het gebruik dat een verzoek om kermis te vieren of anderszins een vrijage te beginnen, van de man moest uitgaan. Het werd ‘mode’ dat meisjes zelf een vrijer vroegen, meldde men uit Colijnsplaat. Een dametje te Kamperland werd toegevoegd: ‘Denk toch dat het leelijk staat, / Als gij zelf uit vrijen gaat’. Dit rijmpje werd diverse malen afgedrukt en moet vrij algemeen bekend geweest zijn. Inzenders die de norm nog eens preciseerden omdat die overtreden werd, kwamen uit onder meer Schouwen, Walcheren, Zuid-Beveland en Flakkee.⁵ In 1876 werd echter vermeld dat ook de traditie uitzonderingen kende: in een schrikkeljaar mochten meisjes wel zelf een jongen vragen om samen kermis, Pasen of Sinterklaas te

vieren. IJlde die gewoonte, dus ook toegestaan in 1872, in 1873 misschien nog na?⁶

Sociale stijging: jaren 1850 en 1860

Hoewel in de jaren zeventig het aantal Gemengde Berigten waarin sociale stijging bij verkering meespeelde sterk toenam, kwamen die voordien ook wel voor. Zo meldde men in november 1865: ‘Wordt ten tooneele verwacht te Brouwershaven: Eene vlugge dame op de kermis te Scharendijke, of de misrekening om eene rijke boerin te worden.’ De dame had echter gebreken en het besluit was: ‘Bij hoogen staat een lagen val.’ Uit welke stand zij afkomstig was, werd niet duidelijk.⁷ De gevallen waarin dat wel duidelijk was in de onderzochte jaren tussen 1849 en 1870, waren netjes over de diverse standen verdeeld. Drie personen uit de boerenstand ambieerden of hadden verkering met een rijkere boer, een (arme) adellijke juffer en een jongeheer. Van de zeven arbeiderszoons en -dochters hadden de meesten, vijf, het oog op een partner uit de boerenstand. En bij

In de herberg te Oost-Souburg. Houtgravure naar tekening van Ad. Dillens. ZA, ZG, ZI, III-964a-k.

de zes zoons en dochters van middenstanders met de ambitie een partner te vinden uit burgerij of boerenstand werd tweemaal de rol van de ouders genoemd. Een schoenlapper te Dirksland wilde niet dat zijn dochters met ambachtslui omgingen en een herbergier voorzag zijn dochter van 'gouden versiersels' om daarmee een boerenzoon te 'vangen'.⁸

Opvallend is dat de uitdrukking 'in de fuik krijgen' voor het aan de haak willen slaan van een partner, in de jaren vijftig en zestig maar één keer betrekking had op iemand uit de arbeidersstand tegen acht respectievelijk zeven keer op een middenstands- of boerenzoon of -dochter. Had-den de inzenders van de Berigten misschien vooral contacten in boeren- en middenstandskringen zodat zij daarover beter waren geïnformeerd? De uitdrukking was in de Gemengde Berigten in opkomst in de jaren zestig, maar nam pas echt een vlucht vanaf 1873, met een piek in de jaren 1875-1877 toen ze per jaar wel zo'n 60 maal werd gebruikt – zie tabel 2. Voor dit deelonderzoek zijn niet alleen de eerder genoemde steekproefjaren doorgenomen, maar met behulp van de zoekfunctie van de krantenbank alle Gemengde Berigten tussen 1850 en 1893. In het merendeel van de gevallen werd overigens niet duidelijk uit welke stand de betrokkene afkomstig was.

Tabel 2. Voorkomen van de uitdrukking 'in de fuik krijgen' voor verkering zoeken met en 'zich behelpen met' in de zin van vrijen met iemand van tweede keuze / van lagere stand dan men wel had gewild, in de 'Gemengde Berigten' van de Zierikzeesche Nieuwsbode, 1850-1893.

	1850-59	1860-69	1870-79	1880-89	1890-93
in de fuik krijgen	21	51	348	190	17
behelpen met	15	15	68	38	1

Sociale stijging: jaren 1870

In de jaren zeventig bestond de rubriek grotendeels uit tekstjes over verkering. Misschien werd dat mede bevorderd door het goedkoper worden van de kranten na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 waardoor het aantal lezers toenam. Zo kwamen in de 'fuik'-teksten de arbeiderszoons en -dochters nu veel meer voor als degene die iemand wilde werven: over de jaren 1873-75 dertien maal, tegen zestien maal voor wervers uit de middenstand en negen uit de boe-

Ingezonden stuk in de Zierikzeesche Nieuwsbode, 2 juli 1849
2de pagina. Zeeuwse Bibliotheek (ZB), Planbureau en Biblio-
theek van Zeeland van Zeeland, Krantenbank.

renstand. Andere factoren dan een toename van de lezerskring moeten echter hebben meege-
speeld; de hausse aan fuikteksten begon bijvoor-
beeld pas in 1873. De middenstand lijkt enigszins
oververtegenwoordigd, maar de cijfers zeggen
uiteeraard niet zoveel. Een meer algemene conclu-
sie lijkt dat de huwelijksmarkt flink in beweging
was in deze jaren. Ten aanzien van de midden-
stand is er nog een klein gegeven. De meeste mis-
lukte vrijagepogingen die in de Gemengde Berig-
ten voorkomen in 1873 en 1876 en waarvan de
stand van de betrokkenen traceerbaar is, komen

NIJVE ZEEUWSCHE BOEREN-KERMIS.

Zeeuwse boerenkermis. Steendruk van T.P. Roest te Middelburg, naar tekening van T.W. Doop, z.j. Uit C. Zwigman, Zeeuwsche boere-kermis. Goes, 1817. ZA, ZG, ZI, III- 983.

voor bij middenstanders: zeven van de zestien vermeldingen.⁹ Op twee gevallen na ging het om middenstandzonen en -dochters die hadden geprobeerd een partner uit de boerenstand te vinden. Enkele malen werd erbij vermeld dat een boerendochter of -zoon 'met geld' het doelwit was. Relatief veel beschreven pogingen van middenstandzonen en -dochters waren in Zuid-Beveland te situeren.

Slechts in een beperkt aantal gevallen is werkelijk te traceren om wie het in de Berigten ging. In februari 1873 was te lezen: 'Twee wagenmakers-dochters te Nisse zeggen dat zij geen boerenknechts willen hebben, en zoeken nu naar boerenzonen met geld, of een ander, dat geeft niet; en nu zingt men ... Maar met een man met geld / Zij zien wel naar geen jaren, / En ook naar geen beroep, / Maar niemand wil er komen, / Zij blijven van de stoep.' Dit moet betrekking hebben op de zussen Anna en Maria Vienne, die op dat moment 19 en 22 waren. De twee bleven min of meer bij hun principes. Anna trouwde in 1879 met een bakkerszoon die boerenknecht was en daarna arbeider en vervolgens opzichter, terwijl zijzelf een winkel dreef. Maria trouwde in het

zelfde jaar met een boer, een 54-jarige weduwnaar uit West-Zeeuws-Vlaanderen, de regio waarvandaan de familie Vienne afkomstig was.¹⁰

Opvallend, althans vanuit 20^e - en 21^e-eeuws perspectief, is de rol van de ouders bij het vrijagestreven. De moeders werden daarbij, althans in 1873 en 1876, vaker genoemd dan de vaders. 'De dochter van een vrachtrijder te Oudelande,' aldus een Gemengd Berigt in 1873, 'is nu aan het vischen om een boerenzoon in de fuik te krijgen, maar het zal niet gaan, tot spijt van haar moeder. Als zij het doen moet met een arbeider, dan zal moeder ontroostbaar zijn.' Ook werd de vrouw van een opperknecht uit Anna-Jacobapolder opgevoerd die 'hare dochter niet verpast kan krijgen aan een boerenzoon.' 'Wat ben ik blij,' liet een inzender in 1876 een boerin uit Wilhelminadorp zeggen, 'dat mijn zoon nu eindelijk aan het verkeer is, daar hij allang gezocht heeft naar een meisje met geld en het eindelijk gevonden heeft.' 'Aan den Schenkeldijk,' zo werd kort nadien gemeld, 'zal eene arbeiders-vrouw nog in de kosten moeten vallen om hare dochter wat mooier op te schikken om haar te verpassen aan een zwingelaar. Zij had wel gerekend dat de

Kermis te Middelburg bij avond met vuurwerk. Staalgravure naar schilderij van H. Hermann 1887. ZA, HTAM, H 7.

knecht van den bakker om haar gekomen zou hebben, maar dat is mislukt.’ Ook deze moeder wilde dus een beter gesitueerde schoonzoon: een zwingelaar was een kleine zelfstandige die vlas bewerkte. Verder werden nog een slagersvrouw ten tonele gevoerd die haar dochter aan een metselaar wilde koppelen en de moeder van Mietje te Zuidland die haar dochter veel te knap vond voor ‘een burger’: zij kon wel een rijke boerenzoon krijgen. ‘De moeder vrijdt dan ook meer dan de dochter zelf,’ zo werd tenslotte bericht over een andere zeer begeerde partij.¹¹

De arbeidersdochter aan de Schenkeldijk werd drie weken na het eerste bericht nogmaals genoemd: Eva moest door haar moeder nog worden ‘opgeschikt’. Het kostte wel geld, maar ze moest aan een vrijer worden geholpen en liefst een die zo rijk was dat ze niet zou hoeven werken. De rol van sieraden, al dan niet behorend bij de streekdracht, in de vrijage kwam kort daarna wel heel pregnant naar voren in de woorden die een inzender een Arnemuidse timmermansdochter in de mond legde: ‘Nu zal ik wel een jongen met geld kunnen krijgen, want nu heb ik groote bellen gekocht; met de Paschen had ik ook wel moed op een jongen, maar toen heb ik er geen kunnen krijgen, omdat mijne bellen te klein waren, maar nu zijn zij grooter dan van mijne

kameraads.’¹² De huwbare jonge vrouwen waren dus van mening dat de jongens – in elk geval de interessante soort met geld – achter de grotere sieraden een meisje met méér geld zouden vermoeden oftewel een aantrekkelijker partij. De differentiatie in de streekdrachten in deze voor het platteland welvarende periode zal dus niet alleen of niet zozeer met profilering ten opzichte van de stad te maken hebben gehad, zoals wordt aangenomen¹³, maar met toegenomen concurrentie op de huwelijksmarkt, die meer in beweging was dan voorheen.

Dat dochters uit de groeiende middenstand, die meer dan voorheen als bruid op een boerderij terechtwamen maar ook aantrekkelijk bleven voor arbeiderszonen, op die huwelijksmarkt de meest besproken partij waren, lijkt duidelijk uit dit verslag over de ‘Gemengde Berigten’ in de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. Maar ook andere factoren kunnen het vele voorkomen van middenstandsvrijages hebben bevorderd: de middenstand woonde in de dorpskernen, waar het nu eenmaal makkelijker was om op de hoogte te komen van liefdeszaken dan bij de boeren en een deel van de arbeiders buiten de dorpen. Als stand tussen de twee andere in qua status, was de middenstandsjugd ook vatbaarder voor keuzeproblemen als het om vrijen ging.

Voor de arbeidersjeugd moeten de zaken duidelijker hebben gelegen, zeker volgens het normenpatroon van destijds. 'Te Wissenkerke wordt eene dienstmeid aangeraden zich zoo hoog niet aan te stellen,' heette het in 1873. 'Want al pronkt zij nog zoo veel / De schrepel wordt toch eens haar deel.'¹⁴ De schrepel was de korte schoffel die de Noord-Bevelandse landarbeiders hanteerden, met name bij de bietenteelt.¹⁵ 'Te Koudekerke wordt een arbeiders-zoon aangeraden, zooveel verbeelding niet te hebben om zekere jongedochter in de fuik te krijgen,' heette het even stellig. Zeker dames die niet gewend waren om te werken, waren voor een arbeider geen partij. Een jonge Hansweertenaar werd afgeraden zich op te houden met 'zekere dame' die hij 'met zijn weekloontje' toch nooit zou kunnen onderhouden. 'Men moet in den tegenwoordigen tijd goed zitten in te pitten, om de reis aan te nemen met dames, die in strikken en linten verward zitten.'¹⁶

Zulke dames, uit de burgerstand oftewel de betere middenstand, waren echter ook geen goede partij voor de meeste boerenzons. Immers, op de vrouwen van de rijkste boeren na, wachtte getrouwde boerenvrouwen een uitgebreide dagtaak waarop in elk geval boerendochters hun leven lang voorbereid waren. Een deel van die taken kon nog wel door arbeidersdochters, die vaak dienstmeid op een boerderij waren, worden uitgevoerd. Maar voor wie niet had 'gediend' of ander werk gedaan, lag dat moeilijker. 'Te W. moet een dametje bedenken, nu een boerenzoon een goed oog op haar heeft, dat zij nog geen boerin is en het welligt nooit worden zal,' aldus een Berigten-inzender. 'Want zij kan het wel bemerken / Dat boerinnen moeten werken / En dat kan zij toch maar niet / Zooals ieder weet en ziet.' Of de verkering doorging, vermeldt het verhaal niet, zoals in zoveel gevallen. Drie maanden later werd hetzelfde rijm afgedrukt. Nu had het betrekking op 'een dametje te Sint...' die een boer in de fuik meende te hebben, maar daarmee nog geen boerin was.¹⁷

Kortom: sociale stijging bleef in de jaren 1870 problematisch, zeker in het oog van plattelandse commentatoren. Maar het was wel een meer besproken onderwerp dan voorheen. Geen beter plaats daarvoor dan de rubriek 'Gemengde Berigten' in de *Zierikzeesche Nieuwsbode*, die toestond om anoniem en eventueel in smakelijke en suggestieve bewoordingen, desnoods op rijm, com-

mentaar te leveren op plaatsgenoten. Soms werd de concurrentiestrijd om een begeerde partij zelfs verplaatst naar de betreffende kolommen wanneer iemand werd toegevoegd dat zij of hij niet moest denken dat hij of zij die en die wel zou krijgen omdat hij of zij te veel dit of dat was. Het kan niet anders of de rubriek moet in de jaren 1870 op het platteland van Zuidwest-Nederland bijzonder populair geweest zijn. Al in 1851, ruim voor het begin van de hausse aan verkeringsberichten, had de redactie immers al gemeld dat het het meest gelezen onderdeel van de *Nieuwsbode* betrof.¹⁸

Noten

- 1 Geraadpleegd zijn de volledige jaargangen 1859, 1862, 1865, 1868, 1873 en 1876 en delen van de jaargangen 1849, 1850, 1851 en 1854.
- 2 ZZN, 29-11-1862, 12-7-1873, 18-7-1876, 16-5 en 12-8-1873.
- 3 ZZN, 14-8 en 17-7 en 13-9-1873, 21-10-1865.
- 4 Voorheen was het relatief nog groter. In de periode 1835-1841 ging het om 24 van de in totaal 290 huwelijken, 23 procent van het totaal aantal huwende boerendochters in die steekproef. In de steekproef over 1855-1861 was dat 17 procent, in die over 1875-1881 13 procent.
- 5 ZZN, 14-6-1865, 15-5-1873 (Colijnsplaat), 8 en 20-5-1873, 10-6 en 21-8-1873, 4-7 en 10-10-1876.
- 6 ZZN, 8-4, 4-5 en 13-6-1876.
- 7 ZZN, 15-11-1865.
- 8 ZZN, 28-5-1862 en 4-1-1865.
- 9 Bij de arbeiderszons en -dochters was dat: vier van de veertien; bij de boerenzons/dochters: één van de vier.
- 10 ZZN, 15-2-1873.
- 11 ZZN, 16-9 en 18-2-1873, 1-1 en 22-4-1876, 15-11 en 11-12-1873, 26-2-1876.
- 12 ZZN, 11 en 30-5-1876.
- 13 L. van Driel en P. Sijnke, Cultuur, in: J. Zwemer en P. Brusse, *Geschiedenis van Zeeland. Deel IV. Vanaf 1850*, Zwolle, 2014: 239-297, aldaar 266, 267.
- 14 ZZN, 28-1-1873.
- 15 Dit in navolging van de Belgische seizoenarbeiders die in de beginjaren van de bietenteelt voor Belgische commissieleden op Noord-Beveland werkten, aldus S.J. de Regt in PZC, 15-2-1999.
- 16 ZZN, 25-3-1876 en 13-2-1873.
- 17 ZZN, 16-8 en 6-11-1873.
- 18 ZZN, 15-5-1851.

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

Freddy van Nieulande

De paalworm, *Teredo navalis* Linnaeus, 1758

In de collectie van het genootschap bevinden zich een paar voorwerpen die op het eerste zicht weinig met elkaar te maken hebben: een potje met een paar wormen, geschonken vóór 1869 en een paar stukken hout die helemaal doorboord zijn in 1873 geschonken door C.D. Tielenius Kruijthoff, Rentmeester van het Kroondomein. De wormen in de glazen pot zijn opgespannen op een glasplaatje, zodat ze niet opgekruld op de bodem liggen, maar over de hele lengte goed te zien zijn.

Toch horen de voorwerpen bij elkaar. De wormen zijn geen wormen, ook al lijken ze erop. Het zijn paalwormen. Een paalworm is een tweekleppig schelpdier (Mollusca); oppervlakkig gezien lijkt het dier op een worm, en omdat die in hout boort dat in contact met zeewater heeft gestaan, paalworm wordt genoemd. Het 20 tot 30 cm lange, wormvormige lichaam heeft aan het kopeinde twee schelpkleppen. Die klepjes zijn voorzien van kartels en tandjes. Het dier kan met deze klepjes in hout boren en gangen maken van vele centimeters lang. In een stuk hout leven vaak een groot aantal dieren waardoor het hout poreus en zeer breekbaar wordt.

Leefwijze

De vrij zwemmende larven hechten zich aan de buitenzijde van een stuk hout. Eerst boort de larve een zeer klein gaatje, dwars op de draadrichting van het hout, maar wat verder naar binnen toe buigt zij af in de lengterichting van het hout en wordt de gang snel wijder, tot 5 á 8 mm diameter. Bij het boren maakt het dier met de kop en de schelpjes regelmatige, heen en weer gaande,

Uit hout geprepareerde paalwormen, geschonken voor 1869. NHG 98005

draaiende bewegingen om de lengteas.

Aan het eind van de paalworm zitten twee lange buisjes (sifons) die worden gebruikt om zeewater met voedselrijk plankton naar binnen te zuigen en het afvalwater weer naar buiten te laten stromen. Hierbij zeeft het dier plankton uit het zeewater, dat als voedsel gebruikt wordt. Het boren in het hout dient veel meer om voor de huisvesting van het dier te zorgen dan dat het dier het hout als voedselbron gebruikt.

Door paalwormen aangetast stuk hout, de schelpklepjes waarmee het dier boort, zijn ook afgebeeld. NHG 52424

Naast de sifons zitten aan het uiteinde van het dier twee paletten, kalkachtige plaatjes die worden gebruikt als afsluiting van het gaatje in het hout. Dit dient om te voorkomen dat er vocht verloren gaat als het hout droog komt te vallen bijv. bij laagwater. Omdat de gang ook helemaal met een kalklaagje is bekleed kan de paalworm in een dergelijke situatie lang in leven blijven. Zonder water kan de paalworm in zijn gang ongeveer drie weken in leven blijven, daarna sterft het dier door voedselgebrek en vochtverlies.

Een zeer schadelijk organisme

In 1731 en 1732 was er in Zeeland en in overig Nederland een ernstige plaag van paalwormen. In snel tempo werden houten dijkbeschoeiingen, sluisen, steigers en ook (houten) schepen ernstig aangetast. De Staten van Zeeland schreven een biddag uit voor 7 december 1732 in een poging de ramp af te wenden. Ds. Bernardus van Gelder schreef daarvoor acht leerreden, waarin hij inging op, naar zijn mening, de reden van deze penitentie (hovaardij, het zedeloos gedrag en buitensporige verrijking). De vervanging van al het aangetaste hout was in elk geval een buitengewoon kostbare aangelegenheid.

In de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw was er opnieuw een grote toename van de schade door paalwormen. Onderzoek wees uit dat impregneren van het te gebruiken hout met creosootolie voor een lange reeks van jaren afdoende bescherming bood. De Middelburgse

houthandelaar G. Alberts vond uit dat bepaalde soorten tropisch hardhout, zoals groenhart uit Suriname, paalwormresistent waren. Ook azobé bleek paalwormresistent. Daar kwam bij dat in die tijd in toenemende mate de paalstaketsels (om de golven te breken) op de dijken weggehaald werden omdat de dijken een bekleding met natuursteen kregen, waardoor ook de schade door de paalwormen veel kleiner werd. Resterende staketsels en steigers werden vaak bespijkerd met spijkers met hele brede koppen, waardoor een haast aaneengesloten laag roest op de palen ontstond.

Deltawerken

Bij de Deltawerken moesten veel stukken bodem van de geulen in de zeearmen vastgelegd worden door zinkstukken. Deze werden traditioneel gemaakt van zacht wilgenhout, naar de plaats van bestemming gesleept en daar afgestort met mijnsteen. Paalwormen kunnen in korte tijd de zinkstukken volledig verwoesten, waardoor de steenbestorting niet meer stabiel is. Voor bijvoorbeeld de Oosterscheldekering is daarom gebruik gemaakt van kuststofmatten voor de vastlegging van de geulbodem.

De laatste keer dat de paalworm ruim de krant haalde was begin jaren zeventig. In het brakke Veerse Meer bleek zich toen een paalwormexplosie voor te doen. In alle jachthavens werden de steigers zwaar aangetast en de bootbezitters vreesden voor hun boten. Dat laatste viel alles mee. Een onderwaterschip dat goed in de lak of de verf zit hoeft niet te vrezen voor de paalworm. De larven kunnen niet door de lak- of verflaag heen. Bovendien zijn er steeds meer stalen en kunststofboten en daar kunnen paalwormen niets mee. De paalworm heeft al jaren de krant niet meer gehaald en de 'wormen' en het aangetaste hout in de collectie van het Zeeuws genootschap zijn de stille getuigen van de grote rampen van vroeger.

Fossiele potvstanden

Zoals de meeste mensen vermoedelijk weten, organiseert het Genootschap jaarlijks een 'bottenvistocht'. We gaan bij die gelegenheid steevast vissen met de enthousiaste bemanning van de mosselkotter Zz10, met schipper Jaap Schot immer succesvol aan het stuur. Hoewel we steeds naar dezelfde locatie trekken, een put in de Scheldebodem vóór 'De Griete', vlak bij Terneuzen en ook maar net uit de kust, komen er jaarlijks behoorlijk veel fossielen aan dek. Het overgrote deel daarvan is afkomstige van fossiele walvisachtigen, die uit het Mioceen en het Pliocene stammen (tussen ca. 15 en 3 miljoen jaar oud). Veelal gaat het om wervels en schedelfragmenten van walvissen, maar er zitten ook zeldzamere en uitzonderlijke vondsten tussen. Zo visten we in 2011 een uitzonderlijk grote en gave potvstand op!

Potvissen spoelen regelmatig aan op de Noordzeestranden; de recentste in of bij Zeeland zijn die van Domburg (1 december 2017) en Knokke-Heist (8 februari 2012). Hoewel bij een potvis iedereen over 'een walvis' spreekt, gaat het eigenlijk over een dolfijn; een tandwalvis dus. Echte walvissen hebben baleinen. De gewone potvis is de grootste tandwalvis die er bestaat; er leven ook nog een paar soorten dwergpotvissen die enkel in tropische wateren voorkomen en weinig bekend zijn. Een mannetjespotvis wordt tot 18 meter lang en kan dan 50 ton wegen. Ze hebben tussen de 20 en 26 tanden in twee rijen, enkel in de onderkaak. Potvissen kunnen erg diep duiken (tot 3000 m.) en hebben zich gespecialiseerd in het eten van inktvissen, waar ze ongeveer anderhalve ton per dag van verorberen! Ze hebben daartoe ook een speciale eettechniek ontwikkeld. Ze klemmen namelijk grote inktvissen tussen de tanden van hun onderkaak en hun

(tandloze) bovenkaak, waarbij de tanden de glibberige inktvis fixeren. Daarna zuigen ze die met een korte felle slikbeweging in hun geheel naar binnen. Daarbij trekken ze hun tong bliksemsnel in, wat voor het aanzuigefect zorgt. 'Suction feeding' heet dat in de wetenschap; wij zouden zeggen slurpen. Verder zijn potvissen ook bekend omwille van hun extreem grote penissen, die bij strandingen vaak goed te zien zijn. De Nederlandse walvisdeskundige Van Deinse heeft hiervan in de vorige eeuw een hele collectie aangelegd die bewaard wordt in het Natuurhistorisch Museum Rotterdam.

Tand van de uitgestorven potvis *Scaldicetus caretti* (van twee zijden). Het maatbalkje is 10 cm. NHG 23490.

We visten in 2011 en 2012 respectievelijk een hele en een halve potvstand op (NHG-23490 en NHG-23550). Het zijn erg grote tanden, afkomstig van een fossiele potvis die in 1867 onder de naam *Scaldicetus caretti* werd beschreven. Een beperkte beschrijving natuurlijk, want er was niet veel meer dan de tanden bekend. Deze tanden stammen uit het midden tot laat Mioceen en zijn derhalve tussen de 15 en 8 miljoen jaar oud. In

tegenstelling tot de recente soort had deze soort functionele tanden in boven én onderkaak. Dat kunnen we afleiden uit de slijtvlakken op de tanden, die ontstaan zijn doordat de tanden van de onder- en bovenkaak langs elkaar gleden. Ver-

Tandkroon met slijtvlak veroorzaakt door de er bovenstaande tand. Het maatbalkje is 1 cm. NHG 23490.

moedelijk at *Scaldicetus* dan ook hoofdzakelijk grote vissoorten, eerder dan de inktvissen die zich met hun zuignappen aan de kop van de potvis vastzuigen. Als je inktvissen in hun geheel wil inslikken zijn tanden in beide kaken hinderlijk.

De tanden zitten schuin naar voren gericht in de kaak en zitten ongeveer voor de helft in het tandvlees. De rand waar het tandvlees de tanden raakte is op de fossiele tand goed te zien als een gordel van onregelmatige 'belletjes/bolletjes'. De kroon, die uit tandglazuur bestaat, is overlangs geribbeld. De tandkronen zijn vaak afgesleten, door gebruik of door onderling contact, wat ook bij ons exemplaar het geval is. Op de foto kan je een groot slijtvlak zien, dat doorloopt tot in het dentine van de tandwortel. Daardoor kan je de gelaagde opbouw van het dentine goed zien. De tandwortel is bij *Scaldicetus* sterk verdikt. Ook recente potvissen hebben een dikke tandwortel.

Gespleten tand met daaronder een detail. Maatbalkjes 10 en 1 cm. NHG 23550.

Bij een jong dier is de tandholte (pulpa) binnen in de tand helemaal open. Tijdens zijn leven vormt het dier jaarlijks een aantal dentine laagjes binnen in de pulpa. Door het aantal groepjes van deze laagjes (GLG's) te tellen kun je de leeftijd van het dier achterhalen. De opeenvolging van al deze laagjes kan je heel mooi zien op de tweede tand, die van nature toevallig perfect overlangs doorgebroken is. Een potvis wordt maximaal ongeveer 70 jaar oud. Beide fossiele tanden behoorden toe aan een oud volwassen dier.

Aanwinsten ruilverkeer publicaties: maart

In *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie* (2017, 4) worden wij door auteur G. van de Garde keihard van een schone droom beroofd. De Tachtigjarige Oorlog staat bij de meeste landgenoten in de herinnering als een rechtvaardige bevrijdingsoorlog en Willem van Oranje zien we als de voorvechter van tolerantie en godsdienstvrijheid. Maar.....op 23 juli 1572 gingen zijn soldaten in Limburg volgens Van de Garde tekeer als IS-strijders: ze plunderden kloosters en richtten een bloedbad aan onder de geestelijken. Velen werden op een afschuwelijke manier afgeslacht, anderen werden net niet afgemaakt maar na marteling meegenomen om losgeld te eisen. Een groot schilderij in het Historiehuis in Roermond toont de slachting in een kartuizerklooster. Andere afbeeldingen verschenen op anti-protestantse publicaties en schilderijen in Zuid-Europese kartuizerkloosters. De boodschap was duidelijk: die Nederlandse opstandelingen zijn een stel wilde dieren die moeten worden uitgeroeid.

F.J.H. Mertens schrijft over 'De "questie Slenaken": de schoolstrijd in het diepe zuiden tegen het einde van de negentiende eeuw'. De schoolstrijd kende veel verschijningsvormen, verschillend naar geloof en gewest. In dit stuk gaat het om een voorval uit 1881 dat zelfs nationale aandacht kreeg. In 1878 kwam de 'Wet tot regeling van het lager onderwijs van 17 augustus 1878' tot stand. De scholen waren openbaar, maar godsdienstonderwijs mocht wel door kerkelijke functionarissen gegeven worden. Slenaken had een eigen school, net groot genoeg voor één onderwijzer. Slenaken was katholiek, en dus was de lagere school dat in zekere zin ook, al was ze formeel openbaar. In 1881 werd de school bezocht door de schoolopziener A. Coenegracht, die constateerde dat het kruisbeeld in de school niet in overeenstemming was met de wet. De onderwijzer kreeg de raad het beeld op een niet te nadrukkelijke wijze – na het witten in het voorjaar – te verwijderen. Aldus geschiedde. Eerst merkte niemand het op, maar na verloop van tijd kreeg de onderwijzer van het gemeentebestuur de opdracht

het beeld terug te plaatsen. Een enorme strijd barstte los: het gemeentebestuur, de districts-schoolopziener, de minister van Binnenlandse Zaken, en niet te vergeten de dagbladen, heel Nederland bemoeide zich met de affaire. In het bisdom Roermond waartoe Slenaken behoorde, zwaaide bisschop Joannis Paredis in de tweede helft van de negentiende eeuw de scepter. Hij nam een ferm standpunt in: een katholiek kind hoorde gevormd te worden in een katholieke school en een school zonder geloofsidentiteit was geen school voor volwaardige mensen. Uiteindelijk kwam de zaak bij de minister van Binnenlandse Zaken, Jhr. W. Six, terecht. De minister, die als een gematigd man bekend stond, wilde het conflict niet op de spits drijven, en besliste dat, ter wille van de verdraagzaamheid, katholieke beelden konden blijven hangen. Dat was weer olie op het vuur van de schoolopzieners, en zo ruziede men nog lang door. Uiteindelijk likten de schoolopzieners hun wonden en de beelden en het kruis bleven hangen, en niet alleen in Slenaken.

In *Annalen 2017*, het jaarboek van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, staat een artikel over de Oude Gentse vaart, een 'onbestaand geachte' waterweg (H. Smitz) en een stuk over de 'verdwenen' Parmavaart (T. Vreccen). De auteurs zijn het op verschillende punten oneens, maar hun onderzoek is degelijk en boeiend en zeker de moeite waard. J. Boel schrijft over Pieter van Havermaet, een bekend kunstschilder (1834-1897), broer van de beeldhouwer Frans van Havermaet. De auteur geeft een biografie en vertelt daarbij leuke bijzonderheden, zoals het feit dat de schilder ook kapper en baardsnijder was. Elke zaterdag en zondag werd zijn atelier omgevormd tot kapsalon. Zijn klanten waren allen kunstenaars en werden kosteloos bediend. Daarna wordt het werk besproken, dat vooral uit portretten bestaat. In het jaarboek is veel ruimte ingeruimd voor een artikel van J. Baetens: 'Werken aan een rechtvaardige maatschappij. Aimé van Lent (22 januari 1927- 14 april 2003)'. Het is een uitgebreide biografie. Het

werkzame leven van Van Lent begon in 1950 toen hij benoemd werd als bestuurssecretaris bij het Ministerie van Wederopbouw, dat een bolwerk was van liberalen en katholieken. Als overtuigd socialist was dat niet gemakkelijk werken. Hij vervulde veel taken op sociaal niveau, spande zich in voor sportclubs, toneel- en muziekverenigingen. In 1956 werd Aimé lid van het Lokerse socialistische partijbestuur, de eerst belangrijke stap op politiek vlak. Lang voor die tijd was zijn dienstbetoon al sterk uitgebreid, als arbeiderszoon met een universitair diploma sprak hij veel Lokeraars aan, die hem graag om hulp vroegen. Aimé van Lent klom op tot Europarlementariër in 1968 en werd vicegouverneur van Brabant. Wat voor functie hij ook vervulde, hij hield meer van overleg dan van het voeren van oppositie, en het dienen van het algemeen belang stond altijd voorop.

Beeld op de Promenade in Breskens, in opdracht van de gemeente Sluis gemaakt door de Belgische kunstenaar Dirk van Hecke in het kader van 500 jaar Breskens (2010). Het materiaal is Franse witsteen. Maten van de sokkel 18x75x92 cm, van het beeld 169x50x35 cm.

Uit Zeeuws-Vlaanderen ontving het Genootschap een prachtig werk: *Beelden in Beeld, West-*

Zeeuws-Vlaanderen (2017). Het is samengesteld door A Bauwens, E. Slegers Helsen en E. Hinne-man, een uitgave van Stichting Pro-Artes, nummer 45 in de serie *Bijdragen tot de geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen. Beelden in Beeld* bundelt de kunstwerken in de dorpskernen of langs de kust van West-Zeeuws-Vlaanderen. Het boek toont een selectie van objecten uit alle kernen. Er wordt technische informatie verstrekt, een biografisch portret van de kunstenaar, de plaats waar het kunstwerk zich bevindt en het materiaal waaruit het vervaardigd is en meer aanvullende informatie.

Van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, ontving het Zeeuws Genootschap het jaarboek *Handelingen 2016*. P. de Niel belicht acht eeuwen 'steen' bakken langs de rechteroever van de Rupel. Steenbakkerijen hebben doorgaans een grote impact op de omgeving en het landschap, maar laten relatief weinig monumentale overblijfselen na. We vinden slechts wat vage sporen in enkele toponiemen, zoals de 'Tichelrij' in Mechelen. Ook zijn er nog 'uitgebrikte' gronden, meestal herkenbaar als lager liggende weilanden, en sommige materiële resten van achtergelaten ovens. In België, Nederland en Duitsland wordt algemeen aangenomen dat de cisterciënzermonniken, die zich rond 1245 in de Rupelstreek vestigden, aan de basis stonden van de baksteennijverheid daar. Ongeveer in 1870 kwam Zeeland in beeld bij de Belgische steenbakkerijen, wat een enorme economische impuls veroorzaakte. Een groepje Nederlandse ondernemers begon de oesterkweek op een industriële manier te organiseren, en dat had een explosieve ontwikkeling tot gevolg voor de steenbakkerijen in de Rupelstreek. De Zeeuwse oesterkwekers hadden steeds meer dakpannen nodig, die ze in de nazomer vertikaal in de zandbanken staken om het oesterzaad op te vangen. Meer dan vijftien jaar veroorzaakte de ongebreidelde groei van de oesterkweek in Zeeland veel werkgelegenheid. Omstreeks 1885 brak de tijd aan dat de oesterkwekers verzadigd waren van pannen en de voor-

spoedige tijd ging over in een structurele crisis in de baksteennijverheid. Na de Tweede Wereldoorlog beleefde de sector weer een gunstige tijd, al betekende dat wel het einde van de traditionele steenbakkerijen. De automatisering kwam op gang, de productie van machine- en snelbouwbaksteen verdrong de typische streekproducten zoals klamp- en papensteen, kerksteen en Boomse pannen.

Van T. Peeters is het artikel 'Politiek en wetgeving in het laatmiddeleeuwse Mechelen'. Hij gaat na hoe de opstanden van de bevolking het beleid en de wetgeving in de stad beïnvloed hebben, en de manier waarop het stadsbestuur de problemen aanpakte door het uitvaardigen van ordonnanties. Die ordonnanties plaatst hij in een ruimere politieke, sociale en historische context. Ook J. Haemers gaat in op de laatmiddeleeuwse toestand in Mechelen, waar veel onrust en commotie heerste. Hij schrijft over politiek protest van mannen en vrouwen en analyseert hun motivatie om in opstand te komen. Een interessante benadering, want het burgerprotest kreeg in het verleden nauwelijks aandacht in het historisch onderzoek, terwijl oorlogen grondig bestudeerd zijn.

Een bijzonder artikel is van de hand van H. de Lannoy: 'Boom van Vreyheid – Boom van Slavernij. Het trieste lot van de vrijheidsbomen in Mechelen (1792-1930)'. De betekenis van een revolutionair ritueel of symbool als de vrijheidsboom verandert in de loop van de tijd. De boodschap en het belang zijn afhankelijk van welke maatschappelijke groep hem opricht om de eigen positie te versterken. Doordat de Fransen zich als bezetters misdroegen, zagen de Mechelaars er de bomen van 'slavernij' in. Het ritueel van de vrijheidsbomen is grondig geëvolueerd. In dit artikel staan de gebruiken rond de vrijheidsboom in Mechelen centraal tijdens de Brabantse Omwenteling (1789-1790), het Franse bewind (1792-1815) en het koninkrijk België (1830-1831 en 1930). Het planten van de boom in 1792 in de Franse tijd was de meest spontane. De bevolking zag de Fransen toen nog als bevrijders. Rond de vrij-

heidsboom vonden de republikeinse feesten plaats, maar ook feesten voor de jeugd, de echt)paren, de ouderen en de landbouw. Vanwege de negatieve houding van de Nederlanders werd de vrijheidsboom in 1830-1831 weer een belangrijk symbool voor de Belgische revolutionairen. Nadat het voortbestaan van het jonge België was veiliggesteld verloor de boom zijn revolutionaire karakter, en werd het louter een gedenkboom.

In het driemaandelijks tijdschrift *Het Land van Beveren* (2017, 4) is een briefwisseling van drie zusters Goubau besproken, allen geboren begin 18^e eeuw. De brieven zijn grotendeels bewaard gebleven in het familiearchief de Bergeyck, dat in het kasteel Cortewalle berust. In die tijd werden honderden brieven geschreven, dikwijls door dames uit de hogere standen, die daarmee hun vele vrije tijd vulden en de briefcultuur lieten evolueren tot een vrouwelijke kunst. We komen veel te weten over handelsfortuinen, strategische huwelijken en de manier waarop men met familie en vrienden omging. Het briefschrijven werd ook sterk gestimuleerd door de nieuwe consumptiecultuur van de 18^e eeuw. Een heel arsenaal van producten kwam op de markt: pennen, porseleinen inktpotten, zegelwas, versierd papier. Ook bureaumeubels met lades en schrijftafels met lakdecoratie hoorden bij de schrijverij en – niet te vergeten – bij de verfraaiing van het huis (auteurs C. Goossens en J. Verberckmoes).

T. de Doncker laat zijn licht schijnen over meer dan 500 Beverse oorlogsaffiches uit 1914-1918. De Duitsers plakten hun bekendmakingen aan de muren van belangrijke gebouwen ter algemene kennisgeving. Lokale bewoners maakten als kleine verzetsdaad die berichten onleesbaar, waarop met strenge straffen gedreigd werd. De affiches werden ook ingezet als propagandamiddel door de Duitsers. Eigen verdiensten werden door de vijand uitgebreid bejubeld en zaken van de tegenstanders als valse leugens voorgesteld. Aan de hand van de affiches trachtte de bezetter de bevolking te hersenspoelen. September 1815 doken de eerste affiches over terdoodveroordelin-

gen op. De Duitsers gebruikten ze om aan te tonen dat het hen menens was. Na het afvuren van de dodelijke kogels werden de biljetten aangeplakt en zo werd een angstklimaat geschapen om de weerstand te breken. Het belang van goede conservering en onderzoek van de affiches wordt door de auteur benadrukt: naast informatie over de ontwikkelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog kunnen ze onze ogen openen voor hedendaagse gebeurtenissen.

K. Poschet duikt de geschiedenis in om stil te staan bij een bezoek aan Beveren in 1817 van kroonprins Willem Frederik, de latere koning Willem II. De relatie van de Hollandse vorsten met hun zuidelijke onderdanen was na de val van Napoleon eerst best hartelijk: de opkomende

industrie in het zuiden en de handelsgeest en het koloniale imperium van het noorden konden tot een perfecte samenleving leiden. Willem Frederik werd dan ook enthousiast onthaald. Lang duurde het enthousiasme niet. Willem Frederik kwam steeds meer onder druk te staan vanwege dubieuze homoseksuele contacten in Brussel. Bovendien botste zijn populariteit met het ego van zijn vader en werd de verhouding nog slechter toen hij zich tijdens de Belgische Opstand opwierp als verzoener. In 1839 moest Willem I zich uiteindelijk neerleggen bij de afscheiding, zijn zoon volgde hem op als koning Willem II. Na een moeilijke periode overleed deze in 1849, net 56 jaar oud.

De auteurs in dit nummer

M.E.J. Bosselaers MA (1956) is conservator Zeezoogdieren vanwege het Zeeuws Genootschap bij het Zeeuws Museum in Middelburg. Tevens is hij sedert 2002 research associate voor dezelfde discipline bij het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel.

F.A.D. van Nieulande (1941) is conservator Mollusca (recent en fossiel) vanwege het Zeeuws Genootschap bij het Zeeuws Museum in Middelburg. Tevens is hij research associate voor dezelfde discipline bij 'Naturalis' Biodiversity Center te Leiden. Hij is ruim veertig jaar amateur-malacoloog/paleontoloog en gespecialiseerd in fossiele schelpen van het Cenozoïcum in West-Europa.

Dr. W. Troost (1946) promoveerde in 1983 aan de rijksuniversiteit te Leiden op de Ierse politiek van stadhouder-koning Willem III en heeft daarna verschillende boeken en artikelen geschreven die het leven en werken van Willem III belichten. Van 1971-2008 was hij werk-

zaam als leraar geschiedenis in het voortgezet onderwijs, eerst in Voorburg en vervolgens in Schiedam.

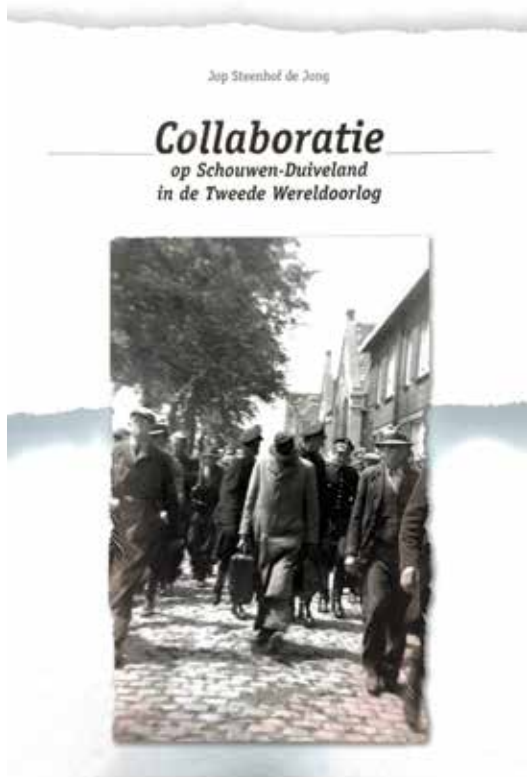
Dr. H.J. Zuidervaart (1951) werkt tot 2019 als senior onderzoeker bij de afdeling wetenschapsgeschiedenis van het Huygens Instituut (een instituut van de KNAW). Zijn belangrijkste onderzoeksterrein is de geschiedenis van de wetenschap in de vroegmoderne tijd. In 2017-2018 vervult hij op voordracht van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen de positie van genootschapsfellow aan het University College Roosevelt te Middelburg.

Dr. J.P. Zwemer (1960) is freelance historicus, schrijver en tekstcorrector. Hij promoveerde in 1992 op de bevindelijk gereformeerden in de 20e eeuw ('In conflict met de cultuur', tekst op de website www.janzwemerschrijft.nl). Hij werkte onder meer mee aan 'Geschiedenis van Zeeland' en 'Middelburg. Gezicht van de stad'.

Boekbesprekingen

Job Steenhof de Jong, *Collaboratie op Schouwen-Duiveland in de Tweede Wereldoorlog*. Uitgeverij Het Paard van Troje, Goes 2017, 208 pp, ill. ISBN 9789071937569. Prijs € 19,95

De collaboratie op Schouwen-Duiveland is een lastig onderwerp, dat de schrijver dwingt om zich zeer nauwgezet en compleet te documenteren, om geen pijnlijke fouten te maken. De auteur legt daar in zijn nawoord verantwoording over af, waarin hij ook zijn twijfel om over dit onderwerp een boek samen te stellen verwoordt. Het is zonder meer een krachttoer om dit onderwerp op een voor iedereen aanvaardbare manier in een boek te beschrijven. In zijn conclusie (blz. 191) vindt de schrijver dat ook de zwarte bladzijden uit de Schouwen-Duivelandse geschiedenis bekend moeten blijven. Daar zal ieder het wel mee eens zijn. Een boek hierover kan ofwel wetenschappe-

lijk, ofwel populair zijn. De hier gevolgde werkwijze leren we in het hoofdstuk 'Verantwoording en bronnen' kennen. De schrijver heeft een eigen database van 'foute' eilandbewoners aangelegd. Voor het verzamelen van deze informatie kon over diverse bronnen worden beschikt en er kwam een lijst van ca. 700 personen tot stand. Over welke bronnen dat precies waren laat de schrijver ons in het ongewisse; lezend in het boek kom je daar enigszins achter.

Er is gekozen voor een werkwijze, waarbij binnen elk hoofdstuk de gebeurtenissen in chronologie worden beschreven. Dus vrijwel steeds begint in elk hoofdstuk het verhaal vóór de oorlog, om dan met het einde van de oorlog of daarna te eindigen. Dat levert voor de lezer nogal wat herhalingen op. Als we als voorbeeld nemen hoofdstuk 5, Burgemeesters, dan begint dat in 1940, en het bespreekt dan ook weer chronologisch de gebeurtenissen tot ver na de bevrijding. In dit hoofdstuk komt ook het drama van de Tien van Renesse aan de orde. Het staat in dit hoofdstuk omdat burgemeester J.P.C. Boot van Haamstede en Burgh hier zeer zijdelings bij betrokken was.

Duidelijker zou zijn geweest om het eerste kopje van hoofdstuk 9 aan te duiden met 9.1, het tweede met 9.2 enzovoorts. Toegegeven, de tekst oogt dan meer als een rapport, maar het had wel meer samenhang tussen de paragrafen opgeleverd. De paragrafen ontbreken overigens in de inhoudsopgave. Zo kom je eigenlijk toevallig terecht bij een belangrijke paragraaf als De Tien van Renesse (blz. 88).

Gelukkig is de inhoud van de paragrafen over het algemeen boeiend en weet de auteur het verhaal goed te verwoorden. Minder geslaagd is de werkwijze van de schrijver om zich eerst vragen te stellen en die dan vervolgens te gaan beantwoorden. Een enkele vraag werkt verfrissend voor de lezer, maar het zijn er toch wel erg veel geworden. De auteur springt van populair naar ouwelijk taalgebruik: blz. 177: 'pluk-ze-regeling' avant la lettre en op blz. 181 nog een keer: 'pluk-ze-regeling'. Op 183: 'verdiende daarmee obsceen

veel geld', op blz. 182 'ronduit malicieus gedrag'. Hilde Andereya 'kwam (ze) aangereisd uit Frankrijk' (blz. 29).

Over het gebruik van persoonsnamen in een boek over de oorlog moet je goed nadenken; de schrijver meldt dat hij dit alleen doet bij personen van wie hij het strafdossier bij het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging heeft ingezien, of van wie de namen al algemeen bekend waren en die ook al in andere publicaties werden genoemd. Overigens waagt de auteur zich al in de inleiding aan een slotoordeel over 'goed' of 'fout', en 'Wat dreef de collaborateur?' (blz. 8 en 9). Jammer dat de keuze van de auteur om niet elk document als aparte noot op te nemen voor de lezer is weggestopt in noot 1 van hoofdstuk 3. In noot 7 van hoofdstuk 7, het hoofdstuk, 'Moffenmeiden', meldt de auteur dat wegens de privacy de nummers van de dossiers en de namen van de meeste vrouwen uit het CABR en ZA, DMC (afkorting wordt nergens uitgelegd, pas in noot 5 van hoofdstuk 11 staat Districts Militair Commissariaat een keer voluit) niet zijn vermeld. Dat de privacy van betrokkenen wordt beschermd is logisch, maar zonder verwijzing naar een dossiernummer in een gesloten archief doet de schrijver wel een groot beroep op het vertrouwen van de lezer.

We ontkomen er niet aan nog enkele minpunten te noemen. Volgens de toelichting op blz. 2 bij de goed gekozen omslagfoto is betrokkene Reinier de Waal, die 'direct na de bevrijding', wat rond 5 mei 1945 moet zijn, in Zierikzee in hechtenis wordt genomen. Merkwaardig is dan dat op blz. 110 staat dat De Waal was gevlucht en op 16 mei 1945 in Werkendam werd gearresteerd. Via twee kampen kwam hij op 12 juni 1945 in Zierikzee terug; niet echt direct na de bevrijding.

Op blz. 123 hebben vormgever en auteur over het hoofd gezien, dat bij de afbeelding van het Ausweis van Maatje Fondse de achtergrond (een rooster?) is afgebeeld. De auteur maakte zelf de reproductie; waar het origineel zich bevindt is niet vermeld. Die vraag kun je bij meer foto's stellen. Bij de foto's van blz. 134 en 137 (bovenste foto) had gewoon moeten staan dat Mussert in Goes op

bezoek was; zo staan de foto's ook in de Beeldbank Zeeland vermeld. Rafelrandjes en schaduwen achter foto's in zwart-wit voegen weinig toe.

Opvallend is hoe de schrijver in hoofdstuk 3 een soort van vertrouwelijkheid met de vrouw van NSB'er Icken hanteert door haar vrijwel steeds alleen met haar voornaam aan te duiden. Blz. 39 een gedicht door 'Hilde', blz. 40 'schreef Hilde aan Mussert.' Blz. 41: 'terwijl Hilde een meer idealistische toon aansloeg'. Bijschrift bij een schilderij op blz. 43: 'Hilde schilderde...'

Alle andere hoofdrolspelers in de Duitse bezetting die in het boek worden genoemd krijgen een toelichting, maar aan Rauter's naam, eerste vermelding op blz. 42, wordt pas op blz. 139 'höherer SS- und Polizeiführer' toegevoegd. Hij komt in de index voor als J.B.H. Rauter en op blz. 139 als Hanns Albin Rauter. Hij heette Johann Baptist Albin Rauter.

In de noten heeft de auteur ervoor gekozen om steeds de complete auteursnamen en boektitels aan te halen. Dit is ongebruikelijk als je daarna een literatuurlijst opneemt met weer dezelfde auteursnamen en dezelfde boektitels. Diverse noten verwijzen alleen naar een boek zonder bladzijdenummer, en ook naar www.krantenbankzeeland.nl zonder titel van een krant of datum. In de literatuurlijst ontbreken diverse boeken die in noten worden vermeld, bijvoorbeeld Hoofdstuk 6, noot 12: G. van Engelen, in Oorlogsbijlage Wereldregio # 505, 28 april 2017. In noot 18 van hoofdstuk 5 wordt verwezen naar Van der Ham, Zeeland 1940/1945, zonder verdere bladzijdeaanuiding, ook in noot 20: 'Zie Van der Ham, noot 18.' Zonder hoofdstuknummer heb je hier niets aan. Ook in noot 5 van hoofdstuk 6 wordt alleen naar het boek van Van der Ham verwezen. Noot 22 van hoofdstuk 5 geeft weer een verwijzing naar Wereldregio, nu zonder #-teken. In noot 14 van hoofdstuk 6 wordt verwezen naar: '(informatie NIOD)', wat te algemeen is. Merkwaardig dat in noot 3 van hoofdstuk 8 het archief van Lakenman en Ochtman voorkomt, waar het Lakeman moet zijn. Het boek van In 't Veld over de SS en Nederland bestaat uit twee delen. Ook het eigen artikel van de auteur

over Icken, waar dit boek nota bene uit is voortgekomen en dat door de auteur wordt vermeld in zijn nawoord op blz. 202, staat evenmin in de literatuurlijst.

Hoofdstuk 5, noot 21: er is een film gemaakt over de Tien van Renesse in 2016, maar door wie en met welke titel wordt niet gemeld. De archiefverwijzing in noot 8 van hoofdstuk 3 is cryptisch: Waterschap Schouwen, Notulen Dagelijks Bestuur, ZA 3326-136; In- en uitgaande stukken, ZA 3326-277 t/m 288. Ook noot 12 van hoofdstuk 7 wordt archief J.J. de Bruijne vermengd met handschriftenverzameling 799. Verder schrijft de auteur zeer vaak voluit NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies; een keer is voldoende, en dan verder afgekort, wat geldt voor meer namen van instituten en collecties. Bij CABR, vaak voluit, hoort NA (Nationaal Archief) vooraf te gaan.

Dan de index. Op blz. 81, 88 staat Ortskommandant Welsch, die in de index als Oberleutnant Wellsch staat vermeld. Op blz. 86 Ortskommandant in Renesse, Oberleutnant Welsch.

In het boek en in de index staan zeer veel personen met alleen de achternaam. Dat is bij Duitsers en Arfat de Armeniër nog enigszins begrijpelijk, maar zo'n 50 personen, vaak mensen uit Schouwen-Duiveland, alleen bij achternaam noemen wekt bevreemding. Zeker als je bedenkt, dat binnen families zowel 'foute' als 'goede' vaderlanders voorkwamen. Mr. Adriaanse 177, molenaarsknecht Bakker 108, kruidenier Berrevoets 108, schipper Berrevoets 57, kampcommandant Bij de Vaate 173, wethouder Den Boer 73 e.v., verpleegster Bokma 81, bakker te Zierikzee Brouwer 24, garagehouder Dijkman 141, 158, politieagent Dral 85, etc. Hauptmann Schütz uit de index wordt op blz. 77 Inselkommandant Hauptmann Schütz genoemd. Overigens komt op blz. 81 het woord 'eilandcommandant' voor.

Wel in de tekst, niet in de index: Blz. 185: de Joodse familie Labzowski. Dit geldt ook voor blz. 85 politieagent en luchtwachter Reitsma, op blz. 158 Constandse, inwoner van Noordgouwe en de Haamstedse timmerman M.I. de Rijke. Luitenant

Säger, direct betrokken bij de executie van de Tien van Renesse, blz. 122, staat niet in de index. In noot 5 van hoofdstuk 4 ontbreekt de aanduiding van de muntsoort euro.

Samengevat: het boek is een populaire, niet onverdienstelijke beschrijving van dit onderwerp. Jammer van de vele slordigheden die erin zijn blijven staan. Voor een wetenschappelijk boek had een begeleidingscommissie in het leven kunnen worden geroepen, die voor begeleiding had kunnen zorgen. Dat zou de opzet van het boek, de gekozen werkwijze, en de detailgegevens sterk hebben verbeterd. Nu maakt het een wat onvoldragen indruk.

Frank de Klerk

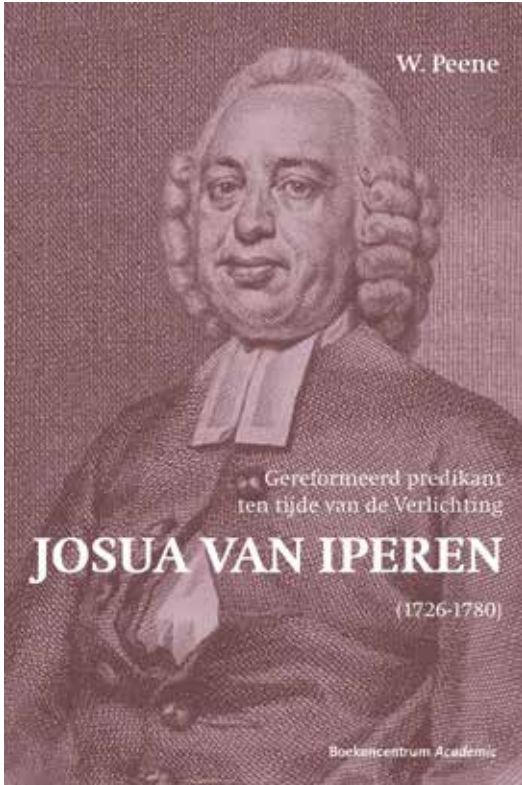
Archivaris bij het gemeentearchief van Goes.

Hij publiceerde over de oorlogsgeschiedenis op de Bevelanden.

W. Peene, *Josua van Iperen (1726-1780), Gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*, Boekencentrum, Zoetermeer, 2017. 429 pagina's. ISBN 9789023971689. Prijs € 33,50

Een van de interessante zaken bij het openslaan van een proefschrift is de wijze waarop de lezer door de auteur naar het hoofdgerecht wordt geleid. De weg erheen in deze kerkhistorische studie is wat lang, zeer gedetailleerd en daarom enigszins encyclopedisch vormgegeven. Je eet het eerste gerecht met lange tanden. Maar wellicht is deze aanpak goed, omdat de hoofdzaken waarmee Van Iperen zich bezighield zo beter thematisch kunnen worden gepresenteerd. We weten dan al dat Van Iperen zich graag op de voorgrond drong, enige bescheidenheid leek hem vreemd. Wellicht kwam hij niet zo sympathiek over, maar lag dat wel volledig aan zijn persoonlijkheid?

Wat me het meest bevreemde bij het lezen van deze leesbare dissertatie is dat Van Iperen eigenlijk geen bewogen theoloog was, of beter: mocht zijn. De lezer proeft dit regelmatig in de beschrijving van Peene. Toch betekent dit niet dat Josua van Iperen eerder een baantjesjager en wetenschapper was dan een bevlogen theoloog.

De lezer vraagt zich wel af wat de verhouding tussen zijn interesses en zijn ambtsvervulling was. Nog meer: zag hij zichzelf als verlichte predikant en presenteerde hij zich ook zo? Niet in Veere. Van Iperen is pas op het eind van zijn leven ten volle dominee, op het compagnieschip naar Batavia. Daar kan hij in den vreemde, los van de regels van de kerkorde of toehorende orthodoxe gemeente in het vaderland, zijn hart laten spreken en een *'gulhartige evangelische tale'* gebruiken. Evangelisch, dat wil bij hem zeggen: wars van alle dogmatiek. Aan dek en in Batavia proef je wat hem bewoog en wat hij in dienst van de officiële kerk miste. Voelde hij te weinig waardering en eerder veel onbegrip of werd van hem een grote aanpassing gevraagd? De toenmalige eenheid van kerk en staat heeft wellicht menig initiatief tot tonen van pastorale bewogenheid weggeduwd en menig bedienaar van het Woord,

zoals Van Iperen, in een keurslijf van ambtelijke regels en kerkorde gedwongen. Niet zelden komen predikanten uit die tijd over als ambtenaar.

Wie was Josua van Iperen in het vaderland dan wel? Eerst en vooral een gewaardeerd medewerker van de commissie van de psalmberijming van 1773. Maar waardering kwam pas later, eerst moest hij zich in de commissie 'wringen', we lezen althans dat hij er moeite voor moest doen om kandidaat te worden. Anderzijds was hij een man met grote aandacht voor nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen en een hernieuwde aanpak van de Bijbelexegese uit de grondtalen. In hoever de aanraking met een geheel andere denkwereld als die van de natuurwetenschappen zijn theologische denken beïnvloedde en veranderde, wordt niet zo duidelijk gemaakt. Van Iperen wordt wel afgeschilderd als een verbinding tussen de verlichte Academie en de geloofsgemeente, maar hoe de hij als persoon hier zelf in stond, komen we nog niet te weten. Vraag blijft dan: was hij wel met hart en ziel theoloog en predikant?

Wanneer je leest dat hij zelf voortdurend het lidmaatschap van talloze genootschappen voorop stelde en zijn predikantschap pas op de tweede plaats noemde, roept dit opnieuw de hierboven gestelde vraag op: wanneer en hoe was hij dominee? Dat had ik wat meer onderzocht willen zien. Het lijkt of Van Iperen zijn belangstelling voor de natuurwetenschap en de letteren slechts ten dele integreerde als theoloog en predikant. Misschien enkel op de plaats waar eredienst en dienstbaarheid aan kerk en gemeente verbonden moeten zijn: in de liturgie. Als *'psalmbeschaver'* was hij op zijn plaats. Hij koos in de beraadslagingen van de commissie voor een nieuwe psalmberijming vaak voor de vrijere berijming van het Amsterdamse gedichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo*. Al mocht er volgens Van Iperen niet te vrij worden vertaald om *'verduisteringe van den Bybelstyl voor eenvoudige christenen'* te voorkomen. Blijkbaar voelde Van Iperen zich als predikant geremd door de orthodoxie. Zelfs theologisch licht gevaarlijke geschriften verschenen niet van zijn hand. Als een voorzichtige man wordt hij uiteindelijk in deze studie

gekaracteriseerd. Dat strookt niet met de baantjes-jager van hier boven. Wellicht was het lidmaatschap van meerdere genootschappen voor hem een uitvlucht uit het keurslijf van eisen en verwachtingen die het leven van een predikant in die tijd kenmerkten en beperkten.

Als theoloog van zijn tijd was Van Iperen bekend met de Coccejanen en Voetianen onder zijn hoogleraren. Zelf was hij coccejans georiënteerd en geheel doordrongen van de voorbestemming van de geschiedenis. Het was het fundament van zijn theologisch en wijsgerig denken en het frame van zijn wijsgerig proefschrift. Daarbij nog kende hij een optimistische kijk. Een vraag dringt zich op, kende hij eigentijdse katholieke opvattingen over de voorbestemming? Het moge wellicht vreemd klinken, maar eind 17^e tot midden 18^e eeuw onderging menig gereformeerd theologiestudent in Holland ook invloed van de preken en de publicaties van Jacques Benigne Bossuet, de bisschop van Meaux. Diens preektrant over Gods Voorzienigheid, van begin tot einde van de schepping, over de bespeurbaarheid van de hand of vinger Gods in belangrijke gebeurtenissen in het verleden én hun samenhang oefende grote aantrekkingskracht uit op de predikanten-in-opleiding. Tans wees hierop in zijn proefschrift *Bossuet en Hollande* (Maastricht 1949, p. 123 en 163). Zo is het voorstelbaar dat Van Iperen bekend was met het hoofdwerk van Bossuet: *Discours sur l'Histoire universelle* (1681). De auteur lijkt bij zijn onderzoek Bossuet niet tegengekomen te zijn, hoewel de tekst over Van Iperens geschiedenisopvatting (p. 382) zo maar op die van Bossuet kan slaan. Overigens verdween in Holland de bewondering voor Bossuet zodra duidelijk werd dat hij katholieken als enig uitverkoren christenen beschouwde. Van Iperen was ook veel gematigder dan Bossuet in zijn spreken over andersdenkenden.

In zijn latere wijsgerige geschiedsopvatting herformuleerde Van Iperen zijn opvatting over Gods hand in het verloop van historische gebeurtenissen en sprak hij over oorzaken en doelmatigheid. Daarom herhaalt zich de beginvraag van hierboven: hoe integreerde hij zijn gematigheid in

het oordelen, zijn openheid voor nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen en andere culturen in zijn theologisch denken en handelen, in zijn optreden als predikant?

Deze studie kent dus open eindjes, maar dat mag. De auteur verdient grote waardering voor de helderheid van formuleringen, voor het bieden van grip op de grote hoeveelheid uiteenlopende documentatie en voor de prudentie bij het formuleren van eindoordelen. Kortom, een kritische biografie van een bijzonder veelzijdig en ook enigszins tragisch predikant ten tijde van de Verlichting.

Dr. J. de Kort

Theoloog (Tilburg, Nijmegen)

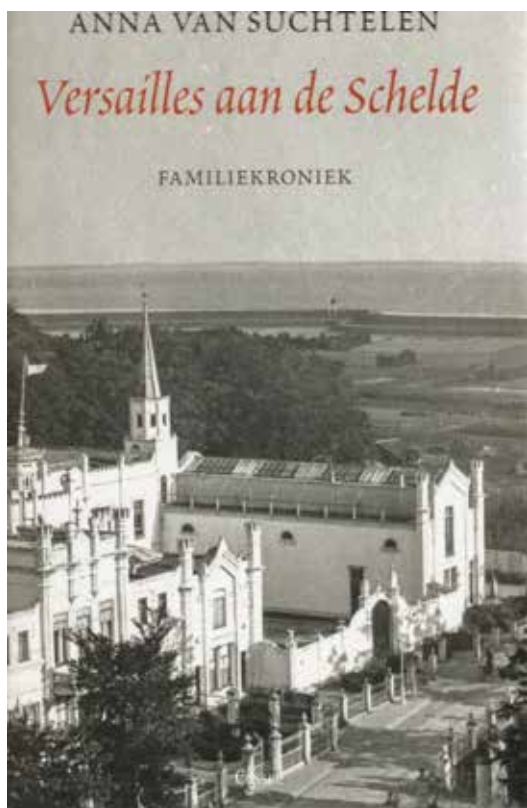
Werkte in het voortgezet onderwijs in Bergen op Zoom.

Anna van Suchtelen, *Versailles aan de Schelde Famiekroniek*, Amsterdam 2017, 320 pp., geïllustreerd, ISBN 978-90-5936-7555. Prijs € 24,99

Monumentale gebouwen, of het nu paleizen of kastelen zijn, spreken altijd tot de verbeelding en zeker als het om exotische monumenten gaat. Het verdwenen gebouwencomplex *Zorgvliet* in Ellewoutsdijk was zo'n gebouw, dat met zijn vele torentjes en overdadige versieringen een vreemde eend in de Zeeuwse bijt was en dat door de schrijfster, Anna van Suchtelen, dan ook treffend 'Versailles aan de Schelde' wordt genoemd. Ook op tijdgenoten moet *Zorgvliet* een overweldigende indruk hebben gemaakt. Zo noteerde in 1933 een passant: "Daar stond ineens midden in dat rustieke Zeeuwsche dorpje een moorsch paleis, met minaretten en van alles d'r an en d'r op". Een journalist had al eerder zijn bewondering geuit voor het lustoord dat volgens hem alles had "wat de beschaving van onzen vindingrijken tijd voor het genot en de veredeling van den modernen mensch bedacht heeft. In een oogwenk", zo vervolgde hij zijn verhaal, "kan dit tooverpaleisje aan het uithoekje des lands als een vonkelende edelsteen in den duisternen winternacht schitteren." De stichter, J.C. van Hattum werd als "toovenaar van het paleisje"

geprezen om “het wonderplekje, dat op dit verge-
ten uithoekje met zulk een onbekrompenheid
gesticht was”.

Van Suchtelen, een nazaat van de vroegere
bewoners, weet dankzij het rijke bronnenmateri-
aal (familiearchieven, krantencollecties, publica-
ties en interviews met familieleden) en haar

vaardige pen een duidelijk beeld te schetsen van
het leven van de bewoners van dit kapitale land-
goed. Haar verhaal begint in 1860, wanneer Jan
Christiaan van Hattum, uit Sliedrecht afkomstig,
het dorp bezoekt en daar wordt rondgeleid door
notarisdochter Frederika Prümers, wier over-
grootvader, een dominee uit Westfalen, in de
Bataafs-Franse tijd naar ons land was gekomen.
De vader van Jan was in Sliedrecht een bekend
baggeraar, die net als Bos, Kalis en Volker zijn
sporen op dit terrein ruimschoots had verdiend.

In 1862 trouwen Jan Christiaan (J.C.) en Frede-
rika. J.C. heeft het economisch tij mee. Nederland
bouwt aan zijn infrastructuur als nooit eerder:
kanalen en spoorwegen worden aangelegd, land
wordt ingepolderd en allerhande baggerwerk-
zaamheden worden uitgevoerd. Er is werk zat.
J.C. en Frederika verhuizen al snel vanuit Slied-
recht naar Ellewoutsdijk, waar Prümers eigenaar
is van de kasteelgrond tegenover *Zorgvliet* en als
dat huis, in 1822 gebouwd en waarin op dat
moment de arts Vleugels woont, te koop komt te
staan, aarzelt Prümers geen moment: hij koopt
het pand. In 1881, zes jaar na overlijden van zijn
schoonvader Prümers, koopt J.C. van zijn schoon-
moeder voor 17.000 gulden de ambachtsheerlijke
rechten en mag hij zich voortaan ambachtsheer
van Ellewoutsdijk noemen. *Zorgvliet* wordt ver-
bouwd en hoe! Het wordt een waar sprookjespa-
leis, waarin zowel elementen van Oriëntaalse als
Latijns-Amerikaanse stijl terug zijn te vinden. De
nieuwe aanbouw, drie vleugels, wordt gefinan-
cierd met het vele geld dat Van Hattum verdient
aan allerlei opdrachten bij de bouw van het Pana-
makanaal. De verbouwing, waarbij het niet aan-
komt op een paar cent meer of minder, geeft
velen in het dorp werk. Het pand krijgt in totaal
maar liefst 29 kamers, waaronder eetkamers,
aparte kamers voor het personeel, een jachtkam-
er, een speelkamer, een biljartkamer, een schil-
derijenzaal en zelfs een toneelzaal. Het wordt
voorzien van een gas- en waterleiding, evenals
een voor die tijd voor een woonhuis unieke cen-
trale verwarming.

De tuin wordt tot een lusthof omgetoverd,
waar bezoekers zich kunnen vergapen aan een
hertenkamp, een theehuis, een nep-ruïne, een
volière en vele sculpturen waarvan dat van
Demeter, godin van de landbouw, het belangrijk-
ste is. *Zorgvliet* is voor de familie een buitenver-
blijf, slechts enkele malen per jaar bezocht. Fre-
derika woont het grootste deel van het jaar in
Sliedrecht en haar echtgenoot is voor zaken vaak
en langdurig op reis. Hoewel de Van Hattums niet
vaak in Ellewoutsdijk komen, is hun betekenis
voor de lokale gemeenschap groot. Niet alleen

plaatsen ze het dorp op de kaart, ze treden er tevens op als weldoeners. Zowel J.C. als zijn zoon en opvolger Tinus geven met gulle hand aan de kerk en aan het armbestuur, financieren tal van gemeentelijke werkverschaffingsprojecten en organiseren met de regelmaat van de klok verschillende dorpsfeesten. Ook hun vrouwen (Frederika en Jaan) doen het nodige liefdadigheids-werk. In de wintermaanden delen ze aan de hulpbehoevenden voedsel, kleding en medicijnen uit.

Het grootste deel van het jaar vertoeven de Van Hattums echter in Holland, eerst in Sliedrecht en later in Beverwijk, waar de derde generatie (Tinus' zoon Freek en zijn vrouw Guusje) haar intrek neemt in het monumentale pand *Schey-beeck*. De Van Hattums zijn veel op reis, zowel voor zaken in binnen- en buitenland, maar ook voor hun plezier. Landen als Spanje, Portugal, Brazilië en Argentinië worden bezocht en het aardige is dat ze hiervan in brieven uitgebreid verslag doen, waardoor de lezer een aardig beeld krijgt van de indrukken die welgestelde Europeanen destijds hadden van deze verre oorden. Weliswaar leiden de familieleden een luxe leventje, zich geheel onttrekken aan de ellende in de wereld kunnen ook zij niet. Was het leed als gevolg van de gebeurtenissen in de Eerste Wereldoorlog nog enigszins draaglijk, de Tweede Wereldoorlog draait uit op een regelrechte ramp. Als na hevige gevechten eind oktober 1944 Ellewoutsdijk wordt bevrijd en de bewoners na enige tijd mogen terugkeren, wordt duidelijk hoe groot de schade is en die liegt er niet om. De verzetskrant *Vrije Stemmen* noteert: "vrijwel alle gebouwen van betekenis zijn vernield: het groote, zoo bekende buiten der familie Van Hattum, met de daartegenover gelegen uitzichttoren en galerij met bloemenkassen, werd zoo zwaar beschadigd, dat herstel wel niet mogelijk zal zijn." De familie kan het nieuws nauwelijks verwerken. Alles wat ze in de loop van decennia hebben opgebouwd, is in een mum van tijd verdwenen. Het doek is gevallen. *Zorgvliet* is verloren, Versailles is niet meer dan een herinnering aan een tijd die nooit meer zal terugkeren. De rol van Van Hattum

in Ellewoutsdijk is hiermee echter nog niet helemaal uitgespeeld. Freek blijft ambachtsheer van het dorp en het is aan hem te danken dat Ellewoutsdijk na de oorlog betaalbare eengezinswoningen krijgt. Toch is er behalve een straat en een horecagelegenheid vandaag de dag weinig meer in Ellewoutsdijk dat nog herinnert aan de kleurrijke geschiedenis van de familie-Van Hattum.

Zoals ik in het begin al schreef, vind ik *Versailles aan de Schelde* een prettig geschreven en goed gestructureerd boek, waarin niet alleen de bewoners tot leven worden gebracht, maar waarin ook uitgebreid aandacht wordt geschonken aan de enorme veranderingen die het land als gevolg van de modernisering in de negentiende en twintigste eeuw onderging.

Het boek had wellicht nog meer aan kwaliteit gewonnen als de auteur zich iets kritischer had opgesteld tegenover de Van Hattums. Nu is ze zo vol bewondering over het vele goede werk dat de familie voor de gemeenschap heeft gedaan, dat het boek af en toe meer lijkt op een hagiografie dan op een kritische levensbeschrijving van de familieleden. Slechts één keer worden een paar regels ingeruimd voor kritiek op de rijkdom en de leefwijze van de familie, maar die kritiek wordt al snel afgedaan als gemopper, afkomstig van de weinige 'rooie' families die het dorp kende. Dat is wel erg gemakkelijk.

Dr. A.L. Kort

Historicus.

Werkt in het voortgezet onderwijs te Goes

Jan Zwemer & Jeanine Dekker, *De kleine Geschiedenis van Zeeland voor dummies*, BBNC uitgevers, Amersfoort 2017, 143 pp, ill., ISBN 9789045354040. Prijs € 8,99

In 1991 kwam in de USA 'Dos voor Dummies' uit en werd 'voor Dummies' een populaire serie in vele talen. Nu, 25 jaar later, bereikt mij pas via hoofdredacteur Gerard Heerebout een dergelijke uitgave. Dat maakt mij tot een echte dummy. De vraag is,

wat ik er – niet meer in Zeeland wonend – eigenlijk van vind. Het is een handzaam boekje (11 x 16 cm) en het boekje heeft veel weg van de vroegere AO- boekjes, die vanaf 1936 strekten ter Algemene Ontwikkeling en later uitleg gaven aan Actuele Onderwerpen.

Elke zomer komen weer velen naar Zeeland op vakantie en dit boekje stop je makkelijk in je jas om het bij voorkeur buiten te lezen. Gerard vroeg zich af voor wie dit boekje bedoeld is 'in deze tijd van google'. Op internet kan je veel feiten en gebeurtenissen vinden, maar in 'De kleine Geschiedenis van Zeeland' vind je de samenhang. In tien hoofdstukken is 'alles' behandeld en dat vind ik een prestatie. Of het nu de prehistorie is, de eerste steden of de landbouwcrisis, je treft er een heldere, eenvoudige paragraaf over, met hier en daar een vleugje humor. Dat is een compliment waard. Met drie pictogrammen 'Belangrijk', 'Technische Info' en 'Citaat' wordt geregeld de aandacht gericht op

bepaalde teksten. Het boekje is er voor de geïnteresseerde bezoeker van Zeeland.

Charmant vind ik dat het boekje begint met de belangrijkste boeken die over Zeeland zijn geschreven en dan komen we terecht bij de standaardwerken van M.H. Wilderom (1961-1973), C. Dekker (1971), K. Slager (1993), P.J. Bouman (1946), P. Priester (1998) en de Geschiedenis van Zeeland (2012-2014), plus nog enkele andere boeken. Wat helaas wel ontbreekt, is een kaart met namen van polders, plaatsen en wateren die in de tekst worden genoemd. Ikzelf zie dat wel voor me, maar voor menige lezer van buiten zal dat niet gelden. Denk aan de Hedwigepolder, Retranchement of de Gouwe.

Inhoudelijk kom ik weinig echte fouten tegen. Dat de besproken driehoekshandel uitging van de overheersende zuidwestenwinden en noordoostpassaat had wel vermeld mogen worden. Van een schor wordt geschreven dat er bij vloed kleideeltjes achterblijven. Bij vloed lopen alleen de krekten vol. Afzetting van klei op het schor vindt plaats met de maandelijkse springvloeden en incidenteel bij stormvloed. De Arne bij Middelburg wordt een riviertje genoemd, maar is een kreek. Het begrip 'inversie' vind ik voor een dummy nou weer te diep gaan. Dat de zeespiegelstijging van de negende tot de twaalfde eeuw leidde tot de grote stormvloeden van 838, 1014, 1042 en 1134 klopt niet. De zeespiegel steeg de eeuwen ervoor en erna ook! Nogal modieus is het laatste hoofdstuk over 'Tien Zeeuwse iconen' met onvergelykbare grootheden als Rijksweg 58, het Zeeuws, Neeltje Jans en de Kustmarathon. Dat beantwoordt kennelijk aan de wens om 'lijstjes' te maken.

Tenslotte nog iets over 'Identiteit'. Het boekje wijst in hoofdstuk 9 op de wisselwerking tussen land en water als kern hiervan. De eigen mentaliteit van de Zeeuwen wordt niet genoemd en daar word ik juist vaak naar gevraagd. Men noemt dan de Zeeuw gesloten, stug en zeer godsdienstig, en ik ontken dat natuurlijk. Maar na 30 jaar kreeg ook ik tijdens een vergadering te horen: 'Je komt niet van hier, hè'. Ik antwoordde: 'Nee, net als prins Claus kom ik niet van hier'. Een bakker uit Zierikzee

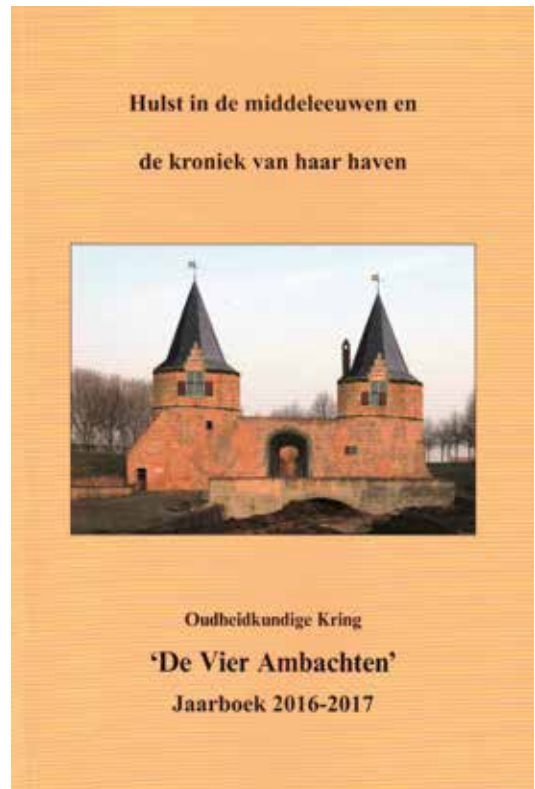
wilde bij ons in 1971 niet aanbellen. Dat deed hij alleen bij 'echte Zierikzeeënaars', niet bij 'inteelt', waarmee hij 'import' bedoelde. Gelukkig begeven de auteurs zich niet op glad ijs door de vraag 'Wat is een echte Zeeuw' te behandelen. Het boekje kan ik van harte aanbevelen.

Frans Beekman
Historisch geograaf te Den Haag

Marc Buise (eindred.), *Hulst in de middeleeuwen en de kroniek van haar haven. Jaarboek 2016-2017 Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'*, Hulst 2017, 384 pp., illustraties in kleur. Geen ISBN-nummer. Prijs € 25,70.

Het Jaarboek 2016-2017 van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' is grotendeels gewijd aan de middeleeuwse geschiedenis van de stad Hulst. Veel artikelen in deze goed verzorgde bundel zijn het resultaat van nieuw onderzoek, de bestudering van zowel schriftelijke bronnen als ook van informatie die het 'bodemarchief' van de stad de laatste decennia heeft prijs gegeven. Het boek is fraai geïllustreerd, waarbij de fotografische reconstructies door Richard Lensen van enkele markante plekken in Hulst, zoals die er omstreeks 1500 uitgezien zouden kunnen hebben, in het bijzonder opvallen.

In het openingsartikel, *Het landschap van het Hulsterambacht tijdens de 13^e eeuw*, plaatst de historicus en historisch geograaf Adrie de Kraker Hulst in de historisch geografische context van haar omgeving, dat wil zeggen het Hulsterambacht. De auteur laat hier zien hoe het karakter van het landschap mede bepalend was voor de manier waarop het gebied door mensen werd bewoond en geëxploiteerd, en hoe anderzijds activiteiten van de bewoners grote invloed hadden op de ontwikkeling van het landschap. Hulst ontstond op een pleistocene zandrug, daar waar een vroeg-middeleeuwse inbraakgeul de plaats van een geschikte haven voorzag. De omgeving van de stad bestond voor een belangrijk deel uit veen-

grond, geschikt voor het winnen van turf, zodat voor de inwoners de turfhandel en het turftransport belangrijke bronnen van inkomsten werden. Bovendien werd daar waar het veen verzilt was zout gewonnen. Ten gevolge van stormvloedden raakten in de dertiende eeuw grote delen van het noorden van Hulsterambacht overstroomd, het waren met name de abdijen van Ten Duinen, Ter Doest, Cambron en Bodeloo, die toen de herbedijking voor hun rekening namen en zo de grondslag legden voor hun uitgebreide grondbezit in dat gebied. Een enkele opmerking: terecht wijst Adrie de Kraker erop dat in de dertiende eeuw het Scheldewater grotendeels via de Oosterschelde naar zee stroomde en de Honte of Westerschelde in die tijd veel minder voorstelde. Hij gaat echter te ver waar hij schrijft (p. 31) dat de Honte in de dertiende eeuw een veenstroom was. Hij sluit hier kennelijk aan bij de theorie dat de Westerschelde zou zijn

ontstaan uit enerzijds in het oosten een van west naar oost stromende veenrivier die de Honte heette en bij *Hontemude* (ongeveer tegenover Ossendrecht) in de Schelde uitmondde, en anderzijds uit een getijdenstroom in het westen die zich steeds verder oostwaarts uitbreidde en uiteindelijk contact maakte met het veenriviervak, zodat de combinatie van beide zich tot een zijtak van de Schelde kon ontwikkelen. Klopt deze door velen aanvaarde theorie – enige twijfel heb ik zelf overigens nog wel – dan zal de Honte of Westerschelde toch niet later dan in de vroege middeleeuwen zijn ontstaan, en fungeerde zij in de dertiende eeuw zeker al als Scheldetak en niet meer als veenstroom.

Met het tweede artikel in het jaarboek komt de topografie van de stad Hulst in beeld. In 1927 verscheen van de hand van J.A. Adriaanse *De Poort van Hulst vóór de Vijftiende Eeuw*. Adriaanse (1863-1935), ooit (hoofd)onderwijzer in 's-Heerenhoek en Lamswaarde, en later bankdirecteur en stadsarchivaris in Hulst, schreef op dit boek een vervolg, dat het echter nooit verder heeft gebracht dan een proefdruk en een feuilleton in het *Hulsterblad* (1928-1929). Op basis van de proefdruk van 304 bladzijden is nu in het jaarboek een beknopt excerpt (46 pagina's) van dit werk gepubliceerd, verzorgd door Marc Buise, voorzitter van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'. Buise richt zich bij zijn tekstkeuze vooral op beschrijvingen van de stad. In zijn verhaal presenteert Adriaanse zich zelf als een reiziger die in augustus 1410 Hulst bezoekt en er drie dagen logeert in het Nieuwe Gasthuis in de Gentsestraat. Vanuit die rol beschrijft hij uitvoerig de stad, de huizen en hun bewoners, de zoutketen, de haven, de deftige straten en de arme buurten. Hij gebruikt de maaltijd in taverne *De Zwane*, voert gesprekken met Jan de Rekenare uit Ossenissee, die pas kort in Hulst woont, en met Willem Faytop, de pachter van de stedelijke accijnzen en havengelden, en over tal van kerkelijke zaken laat hij zich informeren door heer Jan de Busere, een van de twee 'parochiepapen' van de Sint-Willibrorduskerk. Het excerpt bevat een overvloed aan feitelijke informatie, voor een groot deel gebaseerd op gegevens in het stads-

archief. Anderzijds houdt Adriaanse ook vast aan oude legenden, bijvoorbeeld over het ontstaan van Hulst, zoals die door J. van Lansberghe zijn vastgelegd in zijn *Beschrijving van de stad Hulst* uit 1687. Opvallend is de geïdealiseerde en romantische kijk van Adriaanse op laatmiddeleeuws Hulst. Het beeld dat hij schetst is dat van een harmonische en vredige samenleving, sociaal en economisch geheel in evenwicht, en dat alles onder de hoede van de Rooms-Katholieke Kerk.

Met deze benadering van de middeleeuwen toonde Adriaanse zich een adept van de visie zoals die in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw leefde onder de rooms-katholieken in ons land en elders. Jan de Kort, theoloog en godsdienstwetenschapper, gaat hier nader op in in zijn artikel *De 'christelijke middeleeuwen' als metafoor voor het gevoel dat het anders moest. Het beeld van de middeleeuwen in de 19^e en begin 20^e eeuw*. Voor de katholieken als minderheidsgroep in het rond 1900 nog overwegend protestantse Nederland golden de middeleeuwen als de glorieperiode van de kerk onder het gezag van Rome. Ook voor Adriaanse lijkt dat op te gaan, geboren als hij was in 's-Heerenhoek, een van de weinige katholieke enclaves op het grotendeels protestantse eiland Zuid-Beveland. (Terzijde: voor zover ik kan nagaan is Adriaanse niet geboren - zie p. 84 - in 'de katholieke enclave Baarland', een dorp dat in werkelijkheid zo goed als geheel protestants was.) In het artikel beschrijft De Kort in den brede hoe katholieken en de Katholieke Kerk zich in met name hun afkeer van het liberalisme, dat veel sociale misstanden met zich mee had gebracht, oriënteerden op de middeleeuwen. Waar het ging om het arbeidsvraagstuk, idealiseerden zij het middeleeuwse gildesysteem en de armenzorg in die tijd, en ook bij de 'eigen natievorming', oftewel de uitbouw van de katholieke zuil in het verzuulende Nederland, waren de 'christelijke middeleeuwen' een voorbeeld; zij het dan wel de middeleeuwen zoals men die zich rond 1900 in katholieke kringen voorstelde.

Een heel ander artikel is dat van Marc Buise

en Trude Gielen, *De Hulster schuttersgilden en de breuk in het Rijksmuseum. Het mysterie van de'Hulster'schuttersbreuk ontsluiterd*. In het Rijksmuseum in Amsterdam bevinden zich een vergulde zilveren schuttersvogel en een zilveren schuttersbreuk (een sierketting voor een schutterskoning), beide in 1891 door Victor de Steurs

De breuk in het Rijksmuseum te Amsterdam (foto RMA, nr. BK-NM-9330).

in Hulst gekocht voor het Rijksmuseum. De twee auteurs zijn erin geslaagd veel meer over deze museumstukken te weten te komen dan tot nu toe bekend was. De vogel dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de zestiende eeuw en van de breuk stammen de acht schakels uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. De in de schakels aangebrachte medaillons zijn jonger, maar dateren wel van vóór de 'Reductie', de verovering van Hulst door Frederik Hendrik in 1645. Zij bevatten

de wapens van onder andere een schutterij van Sint Joris, de familie van Lamswaarde, de abdij van Boudelo en van twee abten van die abdij. Verder hangen aan de schakels van de breuk één zilveren en acht gouden schildjes, alle te dateren tussen 1680 en 1794. Ook deze bevatten wapens van abten van Boudelo en het zilveren schildje toont een afbeelding van Sint Sebastiaan en het wapen van een handboogschutterij van Sint-Sebastiaan. De conclusie van de auteurs is dat de breuk heeft toebehoord aan de voetboogschutterij van Sint Joris in Lamswaarde, die na de Reductie ophield te bestaan, en die voordien een nauwe band moet hebben gehad met de in Lamswaarde gegoede abdij van Boudelo. Na de Reductie moesten de voorwerpen zijn overgenomen door de grotendeels katholiek gebleven schutterij van Sint Sebastiaan in Lamswaarde, die eveneens een nauwe band onderhield met de abdij van Boudelo. Toen dat Sint-Sebastiaansgilde in 1867 werd ontbonden, kwamen de voorwerpen in de verkoop en belandden zij uiteindelijk in het Rijksmuseum.

De vroegste periode in de geschiedenis van Hulst en Hulsterambacht komt aan de orde in het artikel van de historicus/mediëvist Bram van den Hoven van Genderen, *'Utrechtse Vlamingen'. De Vier Ambachten vanuit het noorden: Utrechtse lenen en tienden in de middeleeuwen*. Terwijl van het graafschap Vlaanderen, waar het de kerkelijke organisatie betreft, het grootste deel tot het bisdom Doornik behoorde, maakten de Vier Ambachten bijna helemaal deel uit van het bisdom Utrecht. Rond 1100 waren de vier oudste parochiekerken van de Vier Ambachten, die van Boekhoute, Assenede, Axel en Hulst, 'eigenkerken' van de bisschop van Utrecht. De bezitter van een eigenkerk – dat kon een leek zijn, een geestelijke instelling of soms ook de bisschop zelf, later sprak men liever over het patronaatsrecht dan over het bezit van een kerk – was bevoegd een kandidaat voor de pastoorsfunctie bij de bisschop voor te dragen. Ook had hij recht op een deel van de tienden – het tiende (of elfde) deel van de agrarische producten in een parochie – die jaarlijks moesten worden opgebracht. In 1108 schonk

de bisschop van Utrecht de vier kerken aan het Utrechtse kapittel van Oudmunster. Dat in de schenkingsoorkonde van 1108 de kerk van Hulst kapel werd genoemd, betekende waarschijnlijk dat deze nog op enigerlei wijze afhankelijk was van een moederkerk, vermoedelijk die van Axel of die van Boekhoute. Gezien echter het feit dat de kapel in de schenkingsoorkonde op één lijn werd gesteld met de drie andere kerken is het aannemelijk dat hij op dat moment al volledig functioneerde als parochiekerk. In 1108 werd nadrukkelijk bepaald dat het recht op de tienden van zowel bestaand cultuurland als ook van nog te ontginnen gebied tot de schenking behoorden. Daarvan uitgaand richt Van den Hoven van Genderen zich vooral op de vraag in hoeverre Oudmunster, en dan met name de thesaurier van dat kapittel, er gedurende de middeleeuwen in slaagde zijn rechten op de tienden te effectueren. Op basis van tal van dertiende-eeuwse oorkonden en andere archiefbronnen komt hij tot een antwoord op deze vraag dat voor de thesaurier weinig positief uitvalt. De graaf van Vlaanderen, diens leenmannen, de Gentse Sint-Baafsabdij en Sint-Pietersabdij en de abdijen van Ten Duinen, Ter Doest, Cambron en Boudelo, die betrokken waren bij het verder in cultuur brengen van het gebied of bij de herbedijking na overstromingen, claimden keer op keer het tiendrecht in de betreffende gebieden. De bisschop van Utrecht gaf hen daarbij vaak hun zin. Een belangrijke tegenstander van Oudmunster werd ook het kapittel van de grafelijke kapel in Kortrijk. Nadat de graaf in 1199 al zijn tienden in de Vier Ambachten aan dat kapittel had geschonken, wist dit in de dertiende eeuw veel van het recht op tienden en pastoorsbenoemingen naar zich toe te trekken. De confrontatie tussen het kapittel van Kortrijk en Oudmunster leidde in 1258 tot een arbitrale uitspraak, waarbij aan Kortrijk het patronaatsrecht van de kerk van Hulst werd toegewezen en aan de thesaurier van Oudmunster het patronaatsrecht van de kerken van Ossensisse en Hontensisse. De tienden van Hulsterambacht kwamen geheel aan het kapittel van Kortrijk, waarvoor het kapittel

jaarlijks 15 pond Vlaams aan Oudmunster moest betalen.

In zijn artikel *'De aanleg van verdedigingswerken rond de stad Hulst in de 15^e eeuw'* baseert Antoine Prisen, gemeentearchivaris van Hulst, zich voor een groot deel op de bewaard gebleven jaarrekeningen van het stadsbestuur en het kerkbestuur. Het lijkt erop dat Hulst lang onversterkt is gebleven. In 1413 gaf de graaf van Vlaanderen, hertog Jan Zonder Vrees, de stad toestemming zich te versterken met grachten, muren en poorten. In 1426 verleende Filips de Goede nogmaals dezelfde vergunning, maar toen in 1452 Gentse opstandelingen Hulst overvielen en in brand staken, stelden de vestingwerken toch vermoedelijk nog maar weinig voor. In 1453 drong Filips de Goede er op aan de uitvoering van de vestingwerken volgens het al eerder vastgelegde plan nu echt ter hand te nemen. Dat gebeurde, waarbij de kosten werden gedekt door de verkoop van lijfrenten en het opleggen van extra belastingen aan de burgerij. Het werk blijkt vele jaren in beslag te hebben genomen, en wanneer men zich dan afvraagt hoe het resultaat van de werkzaamheden er eind vijftiende eeuw heeft uitgezien, dan vermoed ik dat – tenzij er in de eerste helft van de zestiende nog ingrijpende werken zijn uitgevoerd – de minuut- en de netkaarten van de stad Hulst uit circa 1560 van Jacob van Deventer de situatie van rond 1500 goed weergeven. Hulst was volgens die kaarten versterkt met een ringgracht, een wal en vier stenen poorten, waarvan er één een gecombineerde land- en waterpoort was. Van een stadsmuur is op de kaarten geen sprake. Lastig te beantwoorden blijft dan wel de vraag of de stad toch niet ook vóór de vergunning van 1413 een vorm van versterking heeft gekend. De stadsrekening van 1326 vermeldt immers de ophoging van een dijk in de buurt van de wal ('omtrent den wal'). In de rekening van 1341 gaat het over stormschade 'te walle waert' en over de vernieuwing van een brug 'begeneside den walle', dus buiten de wal (Gottschalk, *De Vier Ambachten*, p. 269). Dit wekt de indruk dat Hulst ook begin veertiende eeuw al van een wal en een

Afbeelding van de in 1940 verloren gegane minuut van de kaart van Hulst door Jacob van Deventer, ca. 1560.

gracht met bruggen was voorzien. Verkeerden deze werken in 1413 dan misschien in een verraagd vervallen en verwaarloosde staat? Zeker is dat Hulst rond 1300 stadsrecht had. In 1350 werd het stedelijk recht van Hulst door de graaf in een keur vastgelegd. Prinsen meent dat Hulst pas bij die gelegenheid 'de status van aparte gemeenschap, los en onafhankelijk van het ambacht (Hulsterambacht)' kreeg. Wanneer hij daarmee bedoelt dat Hulst pas toen stad werd in juridische zin van het woord, dan lijkt mij dat niet juist. Al in 1180 verleende graaf Filips van de Elzas een tol- en handelsprivilege aan de *burgenses*, de burgers van het *oppidum*, de 'stad' Hulst, en in 1213 – mogelijk zelfs al in 1183 – werd in Axel het stadsrecht van de steden Hulst en Gent ingevoerd. Hulst zelf had toen dus al stadsrecht. In de keur van 1350 zal het dan veeleer zijn gegaan om een aanvulling of herziening van het al lang bestaande stadsrecht.

Het zevende artikel in de bundel, *De haven van Hulst. Bloei en neergang van een havenstad*, geschreven door de historicus Jan Lockefeer, is verreweg de omvangrijkste bijdrage. Toen in Hulst in 2011 archeologisch onderzoek werd uitgevoerd in en rond de voormalige haven, vormde dat voor Lockefeer de aanleiding om na te gaan in hoeverre ook schriftelijke bronnen inzicht in de geschiedenis van de oude haven gaven. Hij deed daarvoor uitgebreid onderzoek in diverse archieven, met name in het stadsarchief van Hulst zelf dat een grote hoeveelheid informatie opleverde, vooral uit de tijd vanaf ongeveer de tweede helft van de vijftiende eeuw. Gedurende de middeleeuwen en de zestiende eeuw beschikte Hulst over een haven die via een twaalf kilometer lange geul in verbinding stond met de Westerschelde. Dat in 1180 de graaf van Vlaanderen aan de burgers van Hulst tolvrijdom schonk voor zijn hele graafschap, wijst erop dat Hulst toen al een havenplaats met handelsactiviteiten was. Vanaf de late dertiende eeuw blijken kooplieden uit Hulst betrokken te zijn geweest bij de handel op Engeland. De stadsrekeningen geven vanaf 1467 een gedetailleerd beeld van de zorg van het stadsbestuur voor de haven: het op diepte houden ervan, het onderhoud van beschoeiingen, kademuren en bruggen en de bouw en het herhaaldelijk vernieuwen van een sluis buiten de stad halverwege de havengeul. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog behoorde Hulst meestentijds tot het Spaanse deel van Vlaanderen. In die tijd stagneerden de handel en de activiteit in de haven. Ook toen Hulst na de verovering in 1645 door Frederik Hendrik deel ging uitmaken van Staats-Vlaanderen veranderde dat nauwelijks. De havengeul verlandde, maar Hulst bleef tot eind achttiende eeuw wel voor schepen bereikbaar via het Hellegat en het Gat van Saaftinge, beide ontstaan ten gevolge van de militaire inundaties.

Zowel uit dit artikel van Lockefeer als uit de bijdragen van Adriaanse en Prins blijkt hoe belangrijk gegevens uit archieven zijn voor de kennis van de ruimtelijke ontwikkeling van een stad als Hulst in de middeleeuwen. Niettemin zijn

er ook grenzen aan de mogelijkheden die schriftelijke bronnen bieden. Eén daarvan is dat in veel stedelijke archieven, en dat geldt ook voor dat van Hulst, er maar weinig archivalia zijn ouder dan de vijftiende eeuw. Voor de geschiedenis van Hulst in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw is het schriftelijke bronnenmateriaal dan ook vrij mager. Voor die eeuwen is men vooral aangewezen op de resultaten van archeologisch onderzoek.

Het slotartikel van het jaarboek, de bijdrage van de archeoloog Nathalie de Visser, *Archeologisch onderzoek in de periode 2004-2016 voor de middeleeuwse periode (tot 1500)*, illustreert dan ook hoe belangrijk het is dat archeologen, historisch geografen, historici en archivariissen bij het bestuderen van de geschiedenis van middeleeuwse steden samen optrekken. In Hulst is in de jaren 2004-2016 zeer veel archeologisch onderzoek uitgevoerd. Daarvan zijn de uitkomsten van een zodanig belang dat zij, zoals Nathalie de Visser terecht schrijft, niet alleen opgeslagen mogen blijven in wetenschappelijke rapporten, maar bekendheid verdienen bij een breder publiek. Wat dat betreft voegt zij met haar artikel de daad bij het woord door op een heldere manier de resultaten van de diverse opgravingen en booronderzoeken in Hulst in genoemde periode te behandelen. De terreinen waar in Hulst onderzoek is gedaan

waren behoorlijk groot, met name die ten noorden van de Sint-Willibrorduskerk en in de omgeving van de Bierkaai. Wat dat onderzoek aan nieuwe inzichten heeft opgeleverd is indrukwekkend, zowel waar het gaat om het beeld dat men zich heeft kunnen vormen van de voormalige haven als om tal van aspecten van de burgerlijke bebouwing vanaf de dertiende eeuw, met detailinformatie over percelering, waterafvoer, de bouw en indeling van woonhuizen, de overgang van houtbouw naar houtskeletbouw en het gebruik van baksteen. Droevig is het dan wel te lezen dat tot het onderzoeksterrein aan de noordzijde van de kerk ook twee percelen van vijftiende/zestiende-eeuwse huizen behoorden (Korte Nieuwstraat 13 en 17) die men in 2005 nota bene zo nodig moest afbreken!

Het geheel overziend kan de *Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* trots zijn op dit jaarboek. Het is een publicatie van niveau, die behalve aan de eigen leden ook het nodige te bieden heeft aan onderzoekers die zich bezig houden met middeleeuwse stadsgeschiedenis in het algemeen.

Peter Henderikx

Emeritus hoogleraar Nederzettingsgeschiedenis van de Nederlanden in de Middeleeuwen, Universiteit van Amsterdam.

Agenda

Reserveert u alvast woensdagavond 4 april 2018, 19.30 uur, dan zal de Blaabeenlezing, door Dr. H.J. Zuidervaart, plaatsvinden bij het UCR te Middelburg. Met als titel: *De laatste sterrenkundige 'konstgenoten', Sterrenkunde in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw, ofwel wetenschap op weg naar professionalisering*. U ontvangt t.z.t. nog een uitnodiging via de e-mail. Huib Zuidervaart is in 2016 aangesteld als Genootschapsfellow bij het University College Roosevelt met als leeropdracht Wetenschapsgeschiedenis.

Algemene Ledenvergadering, dinsdag 22 mei 2017, 19.00 uur met aansluitend een lezing van Dr. Anya Luscombe, directeur Onderwijs UCR en bestuurslid van het Genootschap, met als titel: De bijzondere vriendschap tussen de Rooseveltts en de Nederlandse Koninklijke Familie.

Plaats: Wim Hofmanzaal en Johanna Kruitzaal ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland.

Alle actuele informatie over lezingen en vergaderingen kunt u vinden op onze website:

www.kzgw.nl/agenda.

Mededelingen van het bestuur

Na acht jaar heeft de heer Hans Joziase afscheid genomen als thesaurier van het Zeeuws Genootschap. De Algemene Ledenvergadering heeft Hans Joziase voor zijn grote verdiensten voor het Zeeuws Genootschap de Genootschapspenning toegekend.

De Algemene Ledenvergadering heeft drs. Peter van Druenen benoemd tot thesaurier, als opvolger van Hans Joziase.

Subsidie voor presentatie oude collectie online

Eind 2017 is de projectaanvraag 'Collectie online' van het Zeeuws Genootschap bij de Stichting Dioraphte gehonoreerd. Het gevraagde subsidiebedrag van €1.740 is geheel toegewezen. Dioraphte is een vermogensfonds dat goede doelen in binnen- en buitenland steunt op het gebied van wetenschap en onderzoek, sociale initiatieven, natuurbescherming, podiumkunsten en cultureel erfgoed. Eerder al (2007) heeft de stichting Dioraphte het project inventarisatie archeologische collectie van het Zeeuws Genootschap gefinancierd.

Het project beoogt de oude collectie van het Zeeuws Genootschap, ondergebracht bij verschillende Zeeuwse beherende instellingen, in context online te presenteren en de oude dwarsverbanden virtueel terug te brengen. Voorwerpen van dezelfde schenker komen dan weer bij elkaar, zoals bij voorbeeld het inktpotje van de Vlissingse ontdekkingsreiziger Samuel van de Putte (1690-1744), de oudst bekende, door hem gemaakte kaarten van Tibet en Nepal, de tekeningen van de 'Indische minnaressen van de Groot Mogol' met bijbehorende brieven die hij had gekregen en de mineralen die hij tijdens zijn reizen onderweg had opgeraapt en meegenomen.

Het gaat om honderden voorwerpen die nu zijn ondergebracht bij het Zeeuws Museum, Zeeuws Archief, ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland, Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, Stadhuismuseum Zierikzee en MuZEEum Vlissingen.

Met de aanwijzing onlangs door de Minister van OCW van de oudste collectie van het KZGW tot beschermd cultuurofgoed volgens de Erfgoedwet, krijgt het project extra meerwaarde. De subsidie maakt het mogelijk dit te realiseren in 2019 als het Zeeuws Genootschap 250 jaar bestaat.

Maak iemand gratis lid van het Zeeuws Genootschap!

Wij willen graag nieuwe leden werven en hopen dat u ons daarbij wilt helpen. Kent u iemand in uw omgeving die ook geïnteresseerd is in wetenschap en in het cultureel erfgoed van Zeeland?

Maak hem of haar dan nu gratis lid van het Zeeuws Genootschap!

Zo maakt hij of zij kennis met het Zeeuws Genootschap en ziet of het lidmaatschap ook iets voor hem/haar is. Het

betreft een digitaal lidmaatschap dat automatisch stopt op 31 december 2018; deze kennismakingsleden zitten nergens aan vast en bepalen zelf of zij daarna gewoon lid willen worden. De persoon krijgt dit jaar viermaal digitaal ons tijdschrift *Zeeland* en eenmaal het jaarboek *Archief*. Voorts natuurlijk onze nieuwsbrieven. Tevens is er recht op korting op de entreprijs van het Zeeuws Museum en op de toegangsprijs van lezingen en andere activiteiten van het Zeeuws Genootschap.

Als u de naam en het mailadres van de persoon, die u lid wilt maken, per mail doorgeeft aan het secretariaat (kzgw@dezb.nl), dan maken wij alles verder in orde.

250 jaar Zeeuwsch Genootschap: Prijsvraag

Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen viert in 2019 zijn 250-jarig bestaan. Als brandpunt van wetenschapsbeoefening in Zeeland schreef het Genootschap in de eerste anderhalve eeuw van zijn bestaan regelmatig prijsvragen uit over allerlei onderwerpen. Met steun van het Familiefonds Hurgronje wil het Genootschap ter gelegenheid van de viering van zijn jubileum in 2019 deze oude traditie weer laten herleven. Voorjaar 2017 is daarom via de PZC het publiek opgeroepen voorstellen in te dienen voor een hedendaags prijsvraagonderwerp. Het Genootschap heeft hieruit het thema gekozen dat werd voorgesteld door Ing. Marius Vrijlandt, landschapsarchitect te Borssele.

Het Genootschap heeft de nu de volgende jubileumprijsvraag vastgesteld:

Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen nodigt inzenders uit om in een essay van circa 8000 woorden, hun visie te geven op het thema 'ZEE-LAND-SCHAP'.

Dit thema refereert aan de unieke ligging van Zeeland als land ingeklemd tussen zeewater. Sinds de middeleeuwen hebben de steeds veranderende verhoudingen tussen land en water diep ingegrepen op de bevolking, bewoning, leefwijzen, infrastructuur, economie, en cultuur van Zeeland, zijn omgeving, en zelfs, voor korte tijd, de wereld. Aan inzenders wordt gevraagd te reflecteren op creatieve manieren waarop de inwoners van Zeeland samen een 'Zee-land-schap' voor de delta kunnen ontwikkelen. 'ZEE-LAND-SCHAP' staat voor een leefwijze waarin klimaatverandering, zeespiegelstijging, verzilting van landbouwgronden, veranderingen in demografie en migratie en andere factoren zoals wonen, werken, recreëren, natuurbehoud op een duurzame manier samenhangen. Zee-land-schap' betekent ook dat deze leefwijze tot een voorbeeld kan dienen voor een samenhangende ontwikkeling in andere (delta)gebieden op onze planeet.

Inzendingen dienen geheel geanonimiseerd, onder een zinspreuk of motto, voor 1 mei 2018 te worden ingezonden aan het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Kousteensedijk 7, 4331 JE, Middelburg met vermelding op de envelop van het woord Prijsvraag. Naam en adres van de inzender worden in die envelop apart ingesloten in een gesloten envelop waarop eveneens de zinspreuk of het motto is vermeld. Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot M.M. Steenbeek, 06 2225 8079 of per e-mail: info@zeeuwsgenootschap.nl

De inzendingen zullen worden beoordeeld door een deskundige jury die haar oordeel in het voorjaar van 2019 bekend zal maken. Het winnende essay zal in druk verschijnen en worden gepubliceerd op de website van het Zeeuws Genootschap. Aan de winnaar zal bovendien een verguld zilveren medaille worden uitgereikt, conform het model zoals dat voor de eerste prijsvraag van het Zeeuws Genootschap in 1770 is ontworpen.

Aanwinsten

In januari mocht het Zeeuws Genootschap diverse objecten toevoegen aan de collectie, er waren twee bijzondere schenkingen en een mooie aankoop voor de boekencollectie.

Historische voorwerpen collectie: Van de heer C.J.B. Boender uit Veere ontvingen wij een zogenaamde differentiële luchtthermometer. Dit exemplaar is in gebruik geweest bij de Rijks-HBS in Middelburg, zoals blijkt uit een etiket op de achterkant. Op de voorkant staat in het Frans van circa 1880: Thermomètre Différentiel de Leslie, verwijzend naar John Leslie, een van de uitvinders/ontwikkelaars van deze thermometer. Dit exemplaar uit het onderwijs is 60 cm hoog en 30 cm breed. Bij verwarming van één van de bollen zet de vloeistof in het buisje uit en geeft op de schaal aan hoeveel warmte een hand bijvoorbeeld afgeeft. Deze thermometer functioneert nog. Het enige andere exemplaar waarvan bij ons een afbeelding bekend is, bevindt zich in het Teylersmuseum.

Boekenverzameling: Van de conservatoren Liesbeth van der Geest en Erik van der Doe ontving het Genootschap een collectie kinderboeken. De meeste dateren uit de periode 1940 tot 1960 en allemaal voorzien van fraaie illustraties. Het zijn vaak vroege of soms eerste drukken. Daardoor vormt deze schenking een mooie aanvulling op de al eerder door hen geschonken kinderboeken en de fraaie verzameling die het Genootschap al bezit.

Het Genootschap kon een boek van Willem Lootens kopen: De 150 psalmen en gezangen (Middelburg), met gravures van Jan Ludewick Wauters (Wouters) 1776. Het Psalmboek van Lootens zit in een prachtband die gemaakt is door de bekende Middelburgse boekbinder Jan Daane. U leest hierover binnenkort meer in dit tijdschrift. Dankzij giften van onze leden hebben wij dit unieke Psalmboek kunnen aankopen.

Het bestuur is de heer Boender en Liesbeth van der Geest en Erik van der Doe zeer erkentelijk voor deze schenkingen. Ze zijn een waardevolle aanvulling op de collecties van het Zeeuws Genootschap.

Meer informatie en afbeeldingen vindt u op: <https://kzgw.nl/collecties/aanwinsten/>

Contributie

Mocht u uw contributie voor 2018 nog niet hebben voldaan, dan stellen wij het zeer op prijs indien u deze alsnog wilt voldoen. Heeft u de factuur niet in uw mailbox ontvangen, neemt u dan contact op met het secretariaat.

Hij kan in uw spambox terecht zijn gekomen, dit voorkomt u in de toekomst door het emailadres: info@zeeuwsgenootschap.nl aan uw veilige afzenders toe te voegen.

De Zeeuwse Connectie

Enige tijd geleden heeft Het Zeeuws Genootschap een kennismakingslidmaatschap aangeboden aan de leden van De Zeeuwse Connectie. De Zeeuwse Connectie is een netwerk van actieve en betrokken Zeeuwen binnen en buiten Zeeland dat inmiddels uit meer dan 9.000 personen bestaat. Men probeert op ludieke wijze de band met Zeeland in stand te houden, Zeeuwen over de hele wereld met elkaar te verbinden en deze netwerkkracht in te zetten voor Zeeland. Online, via Facebook en LinkedIn, maar ook offline, met bijeenkomsten en events in Zeeland en de Randstad. De gezamenlijke Zeeuwse achtergrond en de band met Zeeland zorgt ervoor dat de leden al snel bereid zijn elkaar te helpen: het Zeeuw zijn opent deuren. Enerzijds is het initiatief gewoon gezellig, denk aan de Zeeuwenborrels voor uitgevlogen Zeeuwen in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam, maar anderzijds is men met initiatieven zoals de jaarlijkse Zeeuwse PioniersPrijs bloedserieus. Hiermee geeft men € 5.000 en veel media-aandacht aan een persoon, organisatie of een mooi Zeeuws initiatief dat Zeeland positief op de kaart zet: positieve Zeeland-exposure. Ook op het gebied van de Zeeuwse arbeidsmarkt is De Zeeuwse Connectie actief. Binnenkort wordt het Zeeuws Platform Werk & Stage geïntroduceerd. Dit bundelt de krachten voor de Zeeuwse arbeidsmarkt met één centrale plek voor alle Zeeuwse vacatures, opdrachten en stageplaatsen. Zeeuwse werkgevers die op de hoogte gehouden willen worden kunnen zich nu al aanmelden via www.platformwerkenstage.nl.

Wilt u meer weten over De Zeeuwse Connectie? Ga dan naar www.zeeuwseconnectie.nl en www.facebook.com/zeeuwseconnectie.

Onafhankelijk Vermogensbeheer

*Amfora Vermogensbeheer staat u terzijde
met vermogensbeheer, beleggingsadvies
en het monitoren van uw vermogensverdeling.*

Piet Heinstraat 15, 4461 GL Goes • Postbus 10, 4460 AA Goes

Tel. 0113 - 216141

www.amforavermogensbeheer.nl

N°. 14.

A. Ponce, del.

J. G. van der

J. P. van der

Un Schouwe-Doer en Boerin in afspraak | Un Paysan & une Paysanne de Schouwen.
om naar de markt te Livitzee te gaan. | allant au marché de Livitzee.

— Stuyfbergen 1805. by G. H. van der Schouw, uitgever in Amsterdam.
— London published by Colnaghi & Co. Leakey Street, No. 48.

Het secretariaat is
dinsdag t/m vrijdag
geopend van 9.00 tot
11.45 uur.

Jaargang 27
nummer 1
maart 2018

Zeeland verschijnt
vier keer per jaar,
te weten in de maanden
maart, juni, september
en december.